

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta
Ústav světových dějin

Bakalářská práce

Pavel Laube

Kozácká Ukrajina v letech 1657-1676

The Cossack Ukraine (1657-1676)

Praha 2010

vedoucí práce: Doc. PhDr. František Stellner, Ph.D.

Poděkování

Můj dík za pomoc a cenné rady patří samozřejmě mému vedoucímu práce, doc. PhDr. Františkovi Stellnerovi, Ph.D. Dále bych rád poděkoval i všem ostatním, kteří mi při psaní této práce dodávali energii k jejímu dokončení.

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracoval samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů a literatury.

V Praze dne 25. 7. 2010

Anotace

Tématem této bakalářské práce je kozácká Ukrajina v období prvních fází *Ruiny*, po smrti hetmana Bohdana Chmelnického. Analyzovány jsou zde příčiny počátku dezintegrace kozáckého hejtmanátu i podstata jevů, kterými se tato etapa ukrajinských dějin vyznačovala. Práce sleduje osu vývoje jednotlivých mocenských uskupení a zahraničně-politických variant ukrajinské státnosti, jakož i geopolitický kontext doby a zájmy jednotlivých východoevropských mocností na Ukrajině. Postihnuty jsou zde i specifika politického a sociálního uspořádání kozáckého státu 2. poloviny 17. století.

Klíčová slova: Kozáci, Ukrajina, Vojsko Záporožské, Ruina, Moskva, Hadjačská smlouva, Rzeczpospolita, Krymský chanát, Záporožská Síč.

Annotation

This bachelor thesis concerns the Cossack Ukraine in the period of the first phases of the Ruin, after the death of hetman Bohdan Khmelnytsky. The main task is to analyze causes of the desintegration of the cossack hetmanate and to cover the essential characteristics of this period. The study follows an axis of the developement of factions in the Cossack leadership according to the particular foreign political variants of the Cossack statehood, as well as the geopolitical context of the period and the interests of the Eastern European powers in the Ukraine. The paper also deals with the specifics of the political and social system of the Cossack state in the second half of the 17th century.

Úvod.....	6
Hodnocení literatury	8
Hodnocení pramenů.....	10
Ruina.....	12
1. Počátek Ruiny	14
1.1. Počátky v geopolitických změnách?	14
1.2. Otázka nástupnictví	16
1.3. Vztahy s Moskvou.....	19
1.4. Vystoupení opozice	22
1.5. Zahraničně-politická jednání Vyhovského.....	26
2. Původ vnitřních rozporů	29
2.1. Vnitřní uspořádání.....	29
2.2. Sociální segregace kozáctva.....	32
3. Vývoj frakcí kozácké staršiny	37
3.1. Autonomisticky a protimoskevsky orientované frakce.....	37
3.2. Promoskevská skupina	45
4. Záporožská Síč.....	51
4.1. Systém uspořádání.....	51
4.2. Záporoží v boji proti městské staršině.....	53
5. Vliv zahraničních mocností	58
5.1. Moskva	58
5.2. Polsko-litevská unie	61
5.3. Krymský chanát.....	64
Závěr.....	69
Seznam použitých pramenů a literatury	72
Odborná literatura, studie a články.....	72
Vydané prameny	75
Nevydané prameny	76

Úvod

Dne 6. srpna 1657 ve svém sídle v Čyhyryně umírá Bohdan Chmelnický. Ten Bohdan Zinovij Michajlovyč Chmelnický, který deset let před tím, pokořen polskou vrchností, přijel na Záporožskou Síc a rozpoutal revoltu, která v následujících letech smetla polskou nadvládu na Ukrajině. Povedlo se mu tak něco v té době nevídaného. Zpočátku nevýznamně působící kozácké povstání se rozšířilo rychlostí plamínku na suché louce a záporožští kozáci se najednou dostali do pozice vládnoucí elity nově vzniklého státního útvaru na evropské scéně. Až další události ukázaly, jak nesmírné geopolitické změny v rovnováze východoevropských mocností dalo toto povstání do pohybu.

Ono desetiletí Chmelnického faktické vlády na Ukrajině bylo vyplněno nekonečnými válkami, smlouvami a měnicími se spojenectvími. Zároveň se však během nich na *Malé Rusi* etablovala kozácká správa a celá společnost se dočkala kardinálních změn. Nicméně právě uprostřed největších zmatků na mezinárodním poli hetman umírá a kozácký hejtmanát postupně potká osud mnoha dalších mladých států – vzájemné boje, dezintegrace a pád. To však nepřišlo zdaleka hned a rázem, ale naopak se jednalo o velmi postupný a zauzlený proces s mnoha aspekty a jevy, jejichž počátek se pokusím v této práci rozkrýt.

Pro období dějin Ukrajiny mezi panováním hetmanů Chmelnického a Mazepy se v ukrajinské historiografii vžil název „*Ruina*“, jež vystihuje tragické dopady této dějinné periody pro kozáky a ukrajinský lid. Právě první etapy *Ruiny* stojí v popředí mého zájmu v následujících řádkách textu, v nichž budu analyzovat charakter a příčinu jevů, které provázely první léta po smrti Chmelnického, a které zapříčinily onu dezintegraci kozáckého hejtmanátu, jež vyvrcholila ve faktické rozdělení kozácké domény na Pravobřeží a Levobřeží pod cizí dominancí.

Rád bych v této práci zodpověděl několik klíčových otázek. Nakolik byla krize hejtmanátu způsobena vnitřními tensemi, nakolik tlakem vnějších mocností, případně jaká mezi nimi byla vzájemná souvislost? Vycházím z přesvědčení, že dezintegrace Ukrajiny byl komplexní, vzájemně provázaný proces, ve kterém se jeho pochopení můžeme dobrat pouze poznáním složitosti vnitřních poměrů, jakož i mezinárodního kontextu, který byl dán charakterem a ambicemi okolních krajin. Z toho plynou i problémy, kterými se v této práci budu zabývat. Na úvod se pokusím se zodpovědět otázku, jak se změnila celková geopolitická situace v době po smrti hetmana Chmelnického a jak se promítla do vztahů uvnitř hejtmanátu. Právě v její proměně totiž vidím jeden z důvodů změny charakteru opozice proti hetmanovi.

Analýzou událostí prvních let Vyhovského vlády chci ukázat toto období jako periodu, v níž se formovaly jevy, které následně provázely dění na Ukrajině minimálně až do roku 1676. Vytváří tak vstupní bránu pro mou další, obecnější analýzu, ve které se snažím zachytit původ a podstatu vnitřních sporů. V čem tkvěla specifika společenského uspořádání v hejtmanátu, jak se proměnila kozácká společnost během převzetí moci na Ukrajině a jak se tyto specifika i změny projeví na formování partikulárních proudů? To je zásadní otázka nejen druhé kapitoly. V popisech příčin *Ruiny* bývá akcentována vnitřní krize sociálního uspořádání mezi staršinou a černí. V druhé kapitole se zabírám původem této krize a především tím, jak doopravdy působila na vytváření reálné politiky. Za schématem boje staršiny a černě se totiž dle mého názoru skrýval spíše boj o moc jednotlivých členů staršiny mezi sebou. Právě vývoj staršinských uskupení budu mapovat v kapitole třetí. Rád bych zde vyjasnil i některé otázky ohledně plánů a koncepcí hlavních postav ukrajinské vnitřní politiky v tomto období, jako byli Ivan Vyhovský, Pavlo Teterja či Tymofij Cjucjura. Sleduji zde osu rozdělení staršiny podle jednotlivých zahraničně-politických koncepcí, které spolu v dané době soupeřily, a které také způsobily rozdělení celé Ukrajiny.

Neopominutelným aspektem celé vnitřní mozaiky je však i Záporožská Síť, která stála poněkud stranou staršinského boje a snažila se prosazovat vlastní politiku vedoucí k oslabení tradiční staršiny. Původy tohoto antagonismu hledám v rozdílném politickém systému, jakož i v tradiční politické rivalitě. Hlavní otázkou pro tuto část je, jakou roli sehrála Záporožská Síť v dezintegračním procesu, zda bylo toto relativně malé společenství skutečně nějak zásadní pro osudy celé země. Závěrem této práce se blíže zaměřuji na tři hlavní ukrajinské sousedy, jejichž vliv byl pro vývoj *Ruiny* i z hlediska vnitřní politiky zcela zásadní a jejichž role je objasňována i ve zbytku textu. Z čeho tedy plynulo neustálé lavírování kozáků mezi jednotlivými mocnostmi? K tomu je třeba objasnit motivy zájmu těchto zemí o Ukrajinu, jejich metody, záměry i míru skutečné kontroly nad ukrajinským územím. Velmi zajímavá otázka se v tomto smyslu otevírá i nad povahou polsko-tatarského spojení a jejich vzájemného soupeření o kontrolu nad Pravobřežím. Právě krymskému faktoru se v poslední době dostalo v historiografii značné pozornosti a doplňuje tak zažitou rivalitu polsko-ruskou.

Není účelem této práce podat vyčerpávající popis jednotlivých událostí, bitev a intrik, na které byla tato epocha nesmírně bohatá, ale spíše nalézt v nich nějaký smysl, pochopit jejich podstatu a vývoj. Časovým vymezením postihuje text především období od smrti Bohdana Chmelnického do rozdělení Ukrajiny mezi Ivana Brjuchoveckého a Pavlo Teterju.

Hodnocení literatury

Při vypracovávání této práce jsem využil literatury ukrajinské, polské, ruské, anglické, německé i české provenience. Z bohaté literatury ke kozáckému tématu bych rád uvedl několik hlavních autorů a děl, ze kterých jsem při psaní této práce čerpal. Z rusko-ukrajinských historiků 19. století zmíním pouze Mikolu Ivanovyče Kostomarova, jehož monografie „*Ruina*“¹ se zabývá popisem událostí počínaje nástupem Brjuchoveckého. Vzhledem k datu vydání není však již příliš aktuální z hlediska dnešních poznatků, obsahuje některé nepřesnosti a těžko ji lze nazvat analytickou. Mezi ukrajinskými historiky začátku 20. století patří nejpřednější místo Mychajlo Sergejevyči Hruševskému, z jehož rozsáhlého díla jsem využil zejména desátý svazek „*Istorie Ukrajiny-Rusi*“², jež přináší dosud nejpodrobněji zpracovaný popis dějů let 1657-1658. Stejný časový úsek je v podtitulu práce „*Ukrajina na perelomi*“³ jeho současníka, ukrajinsko-polského historika Vjačeslava K. Lypynského. Obsahem této práce je však především doba hetmana Bohdana Chmelnického a společenské a správní změny v novém státu. Lypynskij se ve svém díle soustředil především na osudy ukrajinské šlechty a její roli v povstání, což bylo dáno i jeho vlastním politickým působením mezi Ukrajinou a Polskem.

Rozsáhlá sovětská literatura trpí značnou tendenčností a perioda *Ruiny* zde stála spíše na okraji zájmu, nicméně pro mou práci byly přesto cenné zejména dvě publikace. Volodymyr O. Holobuckij⁴ podává ve své knize „*Zaporožke kozactvo*“ několik velmi zajímavých hypotéz, byť je svým obsahem pro dobu po roce 1648 omezena spíše na všeobecné dějiny hejtmanátu, než na Záporožce samotné. Naopak výlučně Záporožskou Sící v periodě *Ruiny* se zabývá Olena Mychajlivna Apanovyč ve své knize „*Zaporizka Sič u borotbi proty turecko-tatarskoji ahresiji*“⁵. Přes jistou tendenčnost tohoto díla se jedná o základní literaturu k dějinám Záporožské Síce s množstvím cenných údajů.

Analýze dějin *Ruiny* se dostalo výrazné pozornosti až v poslední době. Jedním z nejužitečnějších děl pro mou práci byla výtečná monografie „*Rujina hetmanščyny*“⁶ od ruské historičky Tetjany G. Jakovlevy. Autorka zde vychází ze stínu ruského pohledu, poopravuje množství zažitých klišé a soustřeďuje se především na jednotlivé zájmové skupiny staršiny

---

¹ Nikolaj Ivanovič KOSTOMAROV: *Ruina: istoričeskaja monografija: 1663-1687 rr.*, s.n. Peterburg 1879.

² Mychajlo Sergejevyč HRUŠEVSKYJ: *Istoriya Ukrajiny-Rusy: v odynadcaty tomach, dvanadcaty knyhach*. Tom X, Roky 1657-1658, Kyjiv 1998.

³ Vjačeslav Kazymyrovych LYPYNSKYJ: *Ukrajina na perelomi 1657-1659*, Philadelphia, 1991.

⁴ Volodymyr O. HOLOBUCKYJ: *Zaporožke kozactvo*, Kyjiv 1994.

⁵ Olena Mychajlivna APANOVYČ: *Zaporizka Sič u borotbi proty turecko-tatarskoji ahresiji: 50-70-i roky XVII st.*, Kyjiv, 1961.

⁶ Tetiana G. JAKOVLEVA: *Rujina hetmanščyny: vid Perejaslavskoj rady-2 do Andrusivskoj uhody (1659-1667 rr.)*, Kyjiv 2003.

a jejich vývoj. Touto knihou navazuje na svou předchozí monografii *„Hetmanščina v drugij polovyni 50-ch rokiv XVII stolittja“*⁷, kde analyzuje sociální změny v hetmanščině a další příčiny *Ruiny*. Stejná autorka je podepsána i pod zajímavou studií o krymském působení na Právobřeží⁸. Zejména poslední čtvrtinou 17. století se zabývá ukrajinský historik Taras V. Čuchlib, z jehož práce jsem využil zejména monografii *„Hetmany pravoberežnoji Ukrajiny“*⁹, která poskytuje komplexní náhled současné historiografie na osoby jednotlivých hetmanů, a několik odborných studií, jimiž se Čuchlib dotýká vývoje idejí Hadjačské smlouvy¹⁰ a vládou Petro Dorošenka¹¹. Obdobím *Ruiny* se zabývali i ukrajinští historici Valerij S. Stepankov a Valerij A. Smolij, jejichž publikace *„Ukrajinska nacionalna revoljucija“*¹², popisující děje v letech 1648-1676 a nabízí několik zajímavých interpretací. Přínosné pro mou práci byly také další odborné studie soudobých ukrajinských historiků, ve kterých jsou analyzovány konkrétní části z období *Ruiny*. Byly to především studie o vzniku Hadjačské smlouvy, moskevských jednáních Brjuchoveckého a ukrajinsko-moskevských vztazích¹³ od Viktora M. Horobca, práce o krymské politice hetmana Pavla Teterji¹⁴ Volodymyra V. Hazina či drobná, avšak zajímavá studie o vztazích Síče a hetmanské vlády¹⁵ Anatolije Selivonenka.

Z českých publikací jsem přímo k tématu použil zejména studie Vladimíra Hostičky, který se ve své práci *„Ukrajina mezi Polskem a Ruskem“*¹⁶ zabývá především interpretací Hruševského k období let 1657-1659. K otázce vztahů Ukrajiny s Krymem a Osmanskou říší tvoří cenný zdroj informací také zdařilé práce, kterou spolu publikovali orientalista Jan Rypka a významný ukrajinský meziválečný historik Dmytro Dorošenko. Z polských autorů se tímto obdobím zabýval především Zbigniew Wojcik, jehož studie, jakož i monografie o Andrušov-

---

⁷ Tetiana G. JAKOVLEVA: *Hetmanščina v drugij polovyni 50-ch rokiv XVII stolittja. Pryčyny i počatok Rujiny*, Kyjiv 1998.

⁸ Tatáž: *Krymsko-tureckij faktor v polityci hetmaniv ukrajiny u 60-ti rr. XVII. st.*, in: UIŽ, 2003, č. 2, str. 14-24.

⁹ Taras V. ČUCHLIB: *Hetmany pravoberežnoji Ukrajiny v istoriji centralno-schidnoji Jevropy*, Kyjiv 2004.

¹⁰ Tentýž: *Hadjacka uhoda ta ideja jji vidnovlennja v ukrajinsko-polskych vidnosynach druhoji polovyny XVII str. (do 350-riččja ukladannja)*, *Ukrajinskij istoryčnyj žurnal* (dále UIŽ), 2008, č. 3, str. 45-74.

¹¹ Tentýž: *Hetmanuvannja Petra Dorošenka: pryčyny „vırnosti“ ta „zrady“ korolju, sultanu j carju (1665-1676 pp.)*, in: UIŽ, 2007, č. 1, str. 39-61.

¹² Valerij Andrijojvyč SMOLIJ, Valerij Stepanovyč STEPANKOV: *Ukrajina krizviki. Tom 7. Ukrajinska nacionalna revoljucija XVII st. (1648-1676 rr.)*, Kyjiv 1999.

¹³ Viktor. M. HOROBEC: *„Ce vikopomne sklejuvannja zнову v odne“, zovnišnopolični stimuli ta sociopolitični avansi dla vprovadžennja Hadjačkoji uniji 1658 p.*, in: UIŽ, 2009, č. 4, str. 48-66; tentýž: *Moskovskij dohovir hetmana I. Brjuchoveckoho 1655 r.*, UIŽ, 2003, č. 6, str. 39-51; tentýž: *Vid sojuzu do inkorporaciji: ukrajinsko-rosijski vidnosyny druhoji polovyny XVII-oeršoji čverti XVIII st.*, Kijiv 1995.

¹⁴ Volodymyr. V. HAZIN: *Krym-Ukrajina: polityčni stosunky periodu hetmanuvannja Pavla Teteri (1663-1665 pp.)*, in: UIŽ, 2001, č. 1, str. 62-73.

¹⁵ Anatolij SELIVONENKO: *Politika hetmanščyny stosovno zaporozkoji siči (1658-1667 rr.)*, in: *Ukrajinskij istoryčnyj zbirnyk*, roč. 12, 2009, str. 60-65.

¹⁶ Vladimír HOSTIČKA: *Ukrajina mezi Polskem a Ruskem v letech 1657 - 1659*, In: *Slovanské historické studie* 18, 1992, str. 24-46.

ské smlouvě¹⁷ byly pro mou práci velmi přínosné. Z dalších polských autorů byla pro mé potřeby zajímavá především studie Janusze Dabrowského, ve které analyzuje vyšší staršinu za Chmelnického z hlediska její pozice a původu¹⁸. K částem týkajícím se Bohdana Chmelnického jsem jinak využil zejména monografii polského historika Janusze Kaczmarczyka¹⁹.

Pro vývoj kozáckého systému před rokem 1648 jsem čerpal především z velmi zajímavé práce německého historika Carstena Kumkeho „*Führer und Geführte*“²⁰, ve které podává komplexní analýzu kozáckých skupin a systémů před rokem 1648. Cenné informace k této problematice jsou k dispozici také v práci Wladysława Serczyka „*Na dalekiej Ukrainie*“²¹, jež se zabývá historií kozáků před Chmelnického povstáním. Stejný historik je i autorem zdařilé syntézy „*Historia Ukrainy*“²². Z dalších syntéz bych rád jmenoval především práce dvou ukrajinských historiků v emigraci, jimiž jsou Orest Subtelny²³ a Natalija Polonska-Vasylenko²⁴, a amerického historika Paula R. Magocsiho. Další studie a knihy, které jsou v práci použity, jsou k nalezení v poznámkách i v seznamu literatury na konci práce.

Hodnocení pramenů

Z dobových kozáckých autorů, kteří popsali dobu po smrti Bohdana Chmelnického, jsem čerpal od dvou nejznámějších, Samovidca²⁵ a Samijla Velička²⁶. Oba letopisy představují unikátní a velmi cenný zdroj informací, nicméně stejně tak obsahují množství nepřesností, či rovnou fabulací, které vyžadují kritický přístup k těmto textům. Samovidec byl soudobým anonymním autorem, zřejmě z okruhu levobřežní staršiny, který se vymezoval především proti Vyhovskému, nicméně kriticky hodnotil i další kozácké představitele. Podobné pozice zastával i Veličko, který psal svůj letopis z odstupem padesáti let na začátku 18.století a reprezentoval staršinu levobřežního hejtmanátu. Jeho práce je tak cílena na ospravedlnění dědicství Bohdana Chmelnického a autonomní pozice kozácké staršiny v rámci moskevského státu.

---

¹⁷ Zbigniew WOJCIK: Miedzy traktatem andruszowskim a wojna turecka, stosunki polsko-rosyjskie 1667-1672, Warszawa 1968; tentýž: Early period of Teterja's hetmancy, in: HUS, roč. 3-4, 1979-1980, č. 1.

¹⁸ Janusz DABROWSKI: Pochodzenie społeczne i drogi kariery wyzszej starszyny kozackiej w latach 1648-1657, in: Prace historyczne, roč. 101, 1993, str. 43-66.

¹⁹ Janusz KACZMARCZYK: Bohdan Chmielnicki, Wrocław 2007.

²⁰ Carsten KUMKE: Führer und Geführte bei den Zaporoger Kosaken, Struktur und Geschichte kosakischer Verbände im polnisch-litauischen Grenzland (1550-1648), Berlin 1993.

²¹ Władysław SERCZYK: Na dalekiej Ukrainie, dzieje Kozaczyny do 1648, Kraków 1984.

²² Tentýž: Historia Ukrainy, Wrocław 1979.

²³ Orest SUBTELNY: Ukraine a history, Toronto 1988.

²⁴ Natalija POLONSKA-VASYLENKO: Geschichte der Ukraine, München 1988.

²⁵ LETOPIS SAMOVIDCA o wojnach Bohdana Chmelnickago i o meždousobijach, byvsich v Maloj Rossii po jeho smerti: Dovedena prodolžateljami do 1734 goda, Moskva 1846.

²⁶ LITOPIS SAMIJLA VELIČKA, ed. Valerij.O.Ševčuk, Kijiv 1991.

Z tehdejších polských autorů jsem využil zápisky Mikolaja Jemiolovského²⁷, polského zemana, který sepsal děje let 1648-1679 a dílo Wladysława Kochowského „*Historia paniwania Jana Kazimierza*“²⁸. Oba popisují události v Rzeczypospolite, z jejího pohledu a s jasně polským zabarvením. Také ony jsou plny nepřesností. Historii Čudovského tažení sepsal ve svém díle „*Wojna Polsko-Moskiewska pod Czudowem*“²⁹ neznámý polský autor. Jedná se o zřejmě nejdetailnější popis k této události.

V práci jsou použity dokumenty polského, ukrajinského i ruského původu z několika edic a akt. Jedná se především o „*Akty odnosjaščijesja k istorii Južnoj i Zapadnoj Rossii*“³⁰, svazky IV., VII., a XI., „*Pamjatniki izdannije Kijevskoj kommissijeju dla razbora drevnich aktov*“³¹, svazek III. a „*Pamjatniki izdannije Vremennoju Komissijeju dlja razbora drevnich aktov*“³², svazek III. Jsou zde shromážděny dopisy, relace a universály z let po smrti Chmelnického. Další dokumenty jsou obsaženy v edici „*Universaly ukrajinskych hetmaniv*“³³, obsahující universály hetmanů období *Ruiny*, a v edici „*Materialy do istoriji ukrainskoji kozačcyny*“³⁴, pro dokumenty období Bohdana Chmelnického. Ukrajinských událostí se dotýkají i dopisy Jana III. Sobieského, vydané ve známé edici „*Dopisy Maryšence*“³⁵. Zajímavým pramenem je také dochovaný kozácký registr z roku 1649³⁶, který obsahuje jmenný seznam 40 000 kozáků zařazených do registru.

Cenným zdrojem informací o životě na Ukrajině a zvycích kozáků představuje publikace „*Description d'Ukraine*“³⁷ francouzského kartografa a inženýra Guillaumea de Beauplan, který vstoupil do polských služeb roku 1630 a svojí knížku vydal ve Francii o třicet let později. Popisuje zde život kozáků, šlechty i Tatarů. Své zkušenosti z cesty na Záporožskou Síť ve

---

²⁷ PAMIETNIK MIKOLAJA JEMIOLOVSKIEGO, towarzysza lekkiej choragwi, ziemianina województwa belzkiego odejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spólcześnie porzadkiem lat opowiedzane, Lwów 1850.

²⁸ Władysław KOCHOWSKI: Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakteryw przez wspólcześniego tiomacza w scroenia na polski jazyk przelozona, T.II., Poznań 1880.

²⁹ WOJNA POLSKO-MOSKIEWSKA pod Czudowem, odprawiona za panowania króla Jana Kazimierza pod wodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka koronnego w roku Panskim 1660, ed. M.A. Hnilko, Warszawa 1922.

³⁰ AKTY OTNOSJAŠČIJESJA k istorii Južnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannyje i izd. Archeografičeskoju Kommissijeju Sankt-Peterburg, Sankt Peterburg 1863 (dále Akty JZR), Tom IV, VII, XI.

³¹ PAMJATNIKI, izdannije Kijevskoj kommissijeju dla razbora drevnich aktov, Kijev 1897-1898 (dále PKK), T. III.

³² PAMJATNIKI, izdannije Vremennoju Komissijeju dlja razbora drevnich aktov, Vysočajše utverždennoju při Kijevskom voennom, podolskom i volynskom general-gubernatore (dále PVK), T. III. Kijev 1846.

³³ UNIVERSALY ukrajinskych hetmaniv, vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samojlovycja (1657-1687), Kyjiv 2004.

³⁴ MATERIALY DO ISTORIJI ukrainskoji kozačcyny, ed. Myron Korduba, Lvov 1911.

³⁵ Jan III. SOBIESKI: Dopisy Maryšence, ed. Jaroslav Simonides, Praha 1974.

³⁶ REJESTR Vijs'ka Zaporoz'koho 1649 roku, ed. O.V. Todijčuk, F.P. Ševčenko, Kyjiv 1995.

³⁷ Guillaume Le Vasseur de BEAUPLAN: Opys Ukrajiny, Prosper Merime: Ukrajinski kozaky ta jichni ostanni hetmany, ed. Jarema Kravcjo, Lviv 1990, str. 25-26.

svém deníku³⁸ popsal habsburský vyslanec Erich Lassota, který zde vyjednával vstup kozáků do služeb císaře Rudolfa II. Zachytil tak mimo jiné jednání na kozácké radě a charakter tehdejšího kozáckého uspořádání.

Při psaní této práce jsem využil také dobové noviny vydávané v Praze, především „*Ordinari Wochentliche Postzeitungen*“, ročník 1659³⁹, který je uložen ve sbírce Strahovské knihovny premonstrátů. Detailní zprávy jsou zde zejména k oficiálním sněmovním jednáním ve Varšavě, kozáci sami jsou zde zmíněni ve 30 člancích, spíše povrchního ražení.

Ruina

Na úvod bych ještě v krátkosti odpověděl na otázku, co je vlastně myšleno termínem *Ruina*, kde se vzal a jak je vymezen.

Termín *Ruina*, který dnes v ukrajinské historiografii slouží coby označení bouřlivého období mezi vládou hetmanů Chmelnického a Mazepy, je spjat už se samotnými počátky moderní historické tvorby o kozácích. Poprvé ho snad použil ve své práci historik 19. století Mikola I. Kostomarov a tento termín se vžil i u jeho pokračovatelů, od Mychajla S. Hruševského až po dnešní dobu⁴⁰. Kostomarov o tomto názvu napsal ve své stejnojmenné knize: „*Ruinou nazýváme v historii maloruského kraje období nepokojů, postihnuvších tento kraj ve druhé polovině XVII. věku, především s rozdělením hetmanštiny na dvě hetmanství po dvou stranách dněperského pobřeží. Název ‚Ruina‘ není vymyšlený; zůstal v lidových vzpomínkách především ve vztahu k pravobřežní Ukrajině, která byla doslova v ruinu obrácena.*“⁴¹ Také v mnoha dalších moderních historických pracích ukrajinské, polské, ruské a západní provenience je toto období obecně charakterizováno jako, slovy současné ruské historičky Tetiany Jakovlevy, „*perioda, jež se vyznačovala zostřením boje o vládu, vnitřní anarchií a sociálním napětím. Domácí válka, časté změny hejtmanů a vměšování cizích zemí byly charakteristickými rysy tohoto období.*“⁴²

Jeho časové ohraničení není v historiografii úplně jednotné. Kostomarov jeho začátek vymezuje zvolením Brjuchoveckého⁴³ levobřežním hetmanem na podzim 1663, konec pak ná-

---

³⁸ THE DIARY of Erich Lassota von Steblau 1594, ed. Lubomyr R. Wynar, Littleton 1975.

³⁹ ORDINARI wochentliche sambstags Postzeitung, roč. 1659, Strahovská knihovna premonstrátů, EBVI36.

⁴⁰ Ve východní historiografii ostatně podobná pojmenování nejsou výjimkou. Příkladem budiž ruská Smutna i polská Potopa.

⁴¹ KOSTOMAROV: Ruina, str. 610.

⁴² JAKOVLEVA: Ruina hetmanštiny, str. 4.; srov. SUBTELNY: Ukraine a history, str. 139; Borys KRUPNYCKYJ: Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis zum Jahre 1917, Wiesbaden 1963, str. 106-129; Jurij M. EFREMOV: Ukraina i „Ruina“: ot Chmelnickogo k Mazepe: (maloizvestnye tragičeskije stranicy iz istorii ukrainskogo naroda), Kiev, 1992, str. 1; MAGOCSI: A History of Ukraine, str. 217-218.

⁴³ Ivan Brjuchovecký (?-1667), 1663 košovský ataman Záporožské Síče, 1664 -1667 hetman Levobřeží.

stupem hetmana Ivana Mazepy⁴⁴. Zmíněná Tatiana Jakovleva označuje za symbolický počátek *Ruiny* vystoupení prvního vzdorohetmana Ivana Bezpalý v zimě 1658⁴⁵. Já jsem vybral pro ohraničení začátku své práce nejširší časové vymezení Ruiny, od smrti Bohdana Chmelnického roku 1657⁴⁶. Diskuze nad přesnými časovými vymezeními zde má však pouze symbolický význam, ve skutečnosti byla *Ruina*, jak je to v historii obvyklé, postupný proces, který se nedá přesně ohraničit jednotlivými mezníky. Rok 1676, kterým jsem název uzavřel, je rokem konce hetmanství Petro Dorošenka. I tento mezník je pro mou práci spíše symbolickým. Spadá přitom do další periodizace, jejímž autorem je ukrajinský historik Valerij Stepanovyč Stepankov. Ten chápe periodu od začátku Chmelnického povstání do odstoupení Dorošenka jako období „*Ukrajinské národní revoluce*“⁴⁷ a rezignaci Dorošenka jako „*signál konce kozáckých snah o reunifikaci ukrajinských zemí do jednoho státu, která by měla být viděna jako konec periody, počínající Chmelnického povstáním*“⁴⁸. Ze stejného důvodu pokládám rok 1676 za důležitý mezník i já. Stepankovou terminologií bych ovšem označil *Ruinu* jako období typicky post-revoluční⁴⁹, jemuž bylo vlastní rozdělení dříve zdánlivě jednotného proudu, nekonečné boje o vládu, kolaborace s vnějšími silami, sociální pnutí i anarchistické tendence. Kozáci se v něm nedokázali vypořádat s dezintegračním procesem, který započal záhy po smrti Bohdana Chmelnického a prohráli tak svůj boj o nezávislost.

---

⁴⁴ Ivan Stepanovyč Mazepa (1639-1709), 1687-1708 hetman Levobřeží.

⁴⁵ Jurij Bohdanovyč Chmelnický (1641-1685), syn Bohdana Chmelnického, hetman Ukrajiny v letech 1659-1663 a 1678-1681 (Pravobřeží).

⁴⁶ Srov. SUBTELNY: Ukraine a history, str. 139, Natalia POLONSKA-VASYLENKO: Geschichte der Ukraine, str. 397-407; MAGOCSI: A History of Ukraine, str. 217, EFREMOV: Ukraina i „Ruina“.

⁴⁷ SMOLIJ, STEPANKOV: Ukrajinska nacionalna revolucija.

⁴⁸ Serhii PLOKHY: The Ghost of Perejaslav: Russo-Ukrainian Historical Debates in the Post-Soviet Era, in: Europe-Asia Studies, r. 53, 2001, č. 3, str. 498; debata o terminologii a periodizaci dějů započatých Bohdanem Chmelnickým je dodnes v historiografii velmi živá. Na stejném místě Plochy uvádí i názor dalšího soudobého ukrajinského historika Jurije A. Mycyka, který odmítá termín „revoluce“, Chmelnického povstání vymezuje uzavřením Hadjačské smlouvy a nazývá ho „válkou za národní osvobození“; Označení „*národní*“, jež je v ukrajinské terminologii velmi populární, je pro tuto dobu samozřejmě vždy velmi relativní. Je však pravdou, že z dnešního pohledu mělo povstání Bohdana Chmelnického skutečně mnoho národních aspektů, především ve svém protipolském vyznění. Vzájemná identifikace a negativní vymezení identity na základě jazyka, kultury či náboženství byly mezi kozáky objektivním jevem, ať už ho dnešními slovy nazýváme národní či nikoliv. Za poněkud nedostatečnou tak považují tezi Franka Golzewského, který odmítá národní chápání novověké Ukrajiny a staví místo něj koncept historie „lidu, který žil na periferii“ a který neměl nic podobného národnímu povědomí - Frank GOLZEWSKI: předmluva sborníku Geschichte der Ukraine, Göttingen 1993, str. 12.

⁴⁹ Ve smyslu definice revoluce jako „*lidového povstání, jehož součástí je mimoprávní akce mas, kterou se usiluje o změnu politického systému, nikoli jen vládnoucí elity*“ - Andrew Heywood: Politologie, Praha 2004, str. 406.

1. Počátek Ruiny

1.1. Počátky v geopolitických změnách?

Ještě před samotným popisem konkrétních událostí, které následovaly po Chmelnického smrti, se krátce zamyslím nad jeho domácí pozicí ve vztahu ke geopolitické situaci. Jedním ze zásadních aspektů *Ruiny*, který destabilizoval a partikularizoval kozácký hejtmanát, bylo zasahování vnějších mocností do vnitřních kozáckých záležitostí. Zde můžeme vidět zásadní rozdíl od éry hetmana Chmelnického.

Přestože se od roku 1654 Ukrajina octla pod formální svrchovaností moskevského cara, Chmelnický byl stále nepopíratelným vládcem v zemi a Moskva nedisponovala prostředky, kterak tuto jeho pozici ohrozit. Mohl si tedy dovolit vykonávat na Moskvě takřka nezávislou politiku, která leckdy, především v zahraničně-politické oblasti, přesahovala smluvní podmínky Perejaslavské smlouvy, resp. Březnových statí, a šla dokonce přímo proti oficiálnímu kurzu moskevské politiky. Nejlepším příkladem toho byla aliance se Švédskem a sedmihradským knížetem Jiřím II. Rákóczim⁵⁰ proti Rzeczypospolite, kterou Chmelnický uzavřel po švédské invazi. V té době se přitom Švédsko nacházelo ve válečném stavu i s Moskvou.

Zde bylo mimo jiné i názorně patrné, že úroveň spojení Ukrajiny a Moskevské Rusi byla závislá mnohem více od reálného poměru sil, než od uzavřených smluv. Ve stejném smyslu píše i sovětský historik Volodymyr O. Holobuckyj: „*Význam oněch statí se pro Moskvu pružně měnil se změnou politické situace. Tomu dobře rozuměl i B. Chmelnický, a i on sám si nedělal příliš hlavu s jejich dodržováním a jednal, jak dovolily okolnosti.*“⁵¹ Stejně tak se Chmelnický dokázal vyvarovat i přílišného vlivu ostatních okolních států. Otázka tedy zní, co se po jeho smrti změnilo. Zda-li to byla opravdu pouze osoba hejtmana, která tmelila Vojsko Záporožské⁵² tak, že ho žádná vnější síla nemohla rozdělit.

Odpověď bude však samozřejmě poněkud složitější a ve své podstatě obsáhne celou tuto práci. V pevné pozici hetmana Chmelnického dozajista můžeme hledat jeden z hlavních dů-

---

⁵⁰ Jiří II. Rákóczi (1621-1660), 1648-1660 sedmihradský kníže, roku 1657 v alianci se švédským králem a kozáky táhnul proti Polsku, kde na krátkou dobu obsadil i Krakov. Záhy na to byl však poražen a po zásahu Osmanské říše přišel i o sedmihradský trůn.

⁵¹ HOLOBUCKYJ: Zaporozke kozactvo, str. 397.

⁵² Pojem *Vojsko Záporožské* sloužil jako oficiální název pro ukrajinské kozáky, který se po Chmelnického povstání stal synonymem pro celý ukrajinský hejtmanát, soudě alespoň z oficiálních dokumentů této doby, které začínají titulaturou „*hetman Vojska Záporožského*“, a dopisů adresovaných *Vojsku Záporožskému* od zahraničních posílů. Proto tedy i s velkými písmeny.

vodů. Hetmanova autorita a legitimita jeho vlády byly nezpochybnitelné, aureola vůdce velkého povstání mohla působit i v neklidné kozácké společnosti narůstajících rozepří.

Zároveň však není pravdou, že by tehdy na Ukrajině neexistovaly partikulární proudy a projevy nespokojenosti. Něco takového bylo už z jejich naturelu kozákům cizí. I z doby Bohdana Chmelnického máme zprávy o výbuších nespokojenosti a povstáních, i proti samotnému hetmanovi. Velké pnutí se projevilo například ihned v roce 1650 po uzavření Zborovské dohody s Polskem, která vzbudila mezi *černí*⁵³ vlnu nevole, v jejíž čelo se postavil vlivný plukovník Nečaj⁵⁴. Jak popisuje starý polský dějepisec Powidaj: „*Dali se již slyšet hlasy, by jiného hejtmana zvolily a ve vojně dál pokračovali.*“⁵⁵ Nespokojenci byli však hejtmanem velmi brzy ukázněni a Chmelnický se rázně vypořádal i s povstáním propuknuvším na Záporožské Síči, kde se objevil vzdorohetman v osobě košového atamana Chudolého⁵⁶. Pacifikační oddíl tuto revoltu velmi rychle rozbil a Chudolij byl popraven⁵⁷.

Tyto nepokoje měly na počátku velmi podobné schéma jako povstání plukovníka Puškara⁵⁸ a košového atamana Barabaše⁵⁹ v letech 1657-1658 a dokládají, že ani v této době nebylo Vojsko Záporožské monolitické. Nemáme však žádné zprávy o tom, že by se některá z opozičních skupin obrátila na Moskvu, či jinou cizí mocnost tak, jak to učinili právě Puškar s Barabášem svými poselstvy k carskému dvoru. Stejně tak nevíme nic o vzdorohetmanech, které by pro své potřeby využívaly okolní země. To je také dle mého názoru jeden z důvodů, proč neměly vnitřní tenze za Chmelnického zdaleka takový dopad a rozměr, jako v letech po jeho smrti.

Důvody menší angažovanosti sousedů ve vnitřních záležitostech Ukrajiny za Chmelnického spatřuji jak ve vnitřních, tak i ve vnějších faktorech. Pro identifikaci těch vnějších je nutné se podívat na dobovou geopolitickou situaci v dané oblasti, ze které nepřímě vyplýval tento stav. Okolní státy buď potřebovaly kozáky za své spojence, či neměly pro svou zaneprázdněnost prostředky na to, hejtmanové vedení mocenským zásahem ovlivnit. Po roce 1654, kdy se Ukrajina definitivně odtrhla od Rzeczypospolite, se rozložení sil na východě začalo velmi rychle přesýpat. Rusko vstoupilo po boku kozáků do boje proti Polsku, ovšem jeho prioritní

---

⁵³ Čern je název pro kozáckou chudinu, řadové kozáky, v širším významu pro prostý lid obecně.

⁵⁴ Danilo Nečaj (1612-1651), ukrajinský šlechtic, plukovník braclavský a jeden z vůdců Chmelnického povstání; Leonid Kostjantynovyč. POLUCHIN: M.Kryvonis, D.Nečaj, I.Bohun – narodni geroji vizvolnoji vijny, Kyjiv 1954, str. 22.

⁵⁵ Ludwik POWIDAJ: Kozacy zaporozcy na Ukrainie, Lwów 1862, str. 78.

⁵⁶ Jakov Chudolij (?-1650), 1650 košový ataman Záporožské Síče.

⁵⁷ KACZMARCZYK: Bohdan Chmielnicki, str. 146-147; HOLOBUCKYJ: Zaporozke kozactvo, str. 385.

⁵⁸ Martin Ivanovyč Puškar (?-1658), plukovník poltavský a jeden z hlavních zastánců promoskevské orientace.

⁵⁹ Jakov Fedorovyč Barabaš (?-1658), 1656-1658 košový ataman Záporožské Síče.

zájmy nesměřovaly ani tak na samotnou Ukrajinu, jako spíše do Litvy a Pobaltí⁶⁰. Po vstupu Švédska do války se těžiště zájmu velmocí dostalo zcela mimo kozácké državy a upnulo se na Pobaltí a samotné vnitrozemí Polska. Ukrajina se najednou stala válečnou periferií, a ani Moskva tedy neměla v této době prostředky prosazovat na Chmelnickém své pojetí ukrajinské autonomie.

Tento stav se ovšem začínal měnit právě krátce po Chmelnického smrti, nezávisle na ní. V roce 1659 se již zájem Rzeczypospolite a Moskvy na severní válce rychle snižoval⁶¹. Téměř současně s hetmanovou smrtí skončil i poslední velký pokus Švédů o opanování Polska, porážkou Rákócziho armády. Švédové začali svůj ústup na sever a přesunuli svou pozornost k boji s Dánskem. Válečné operace se tak dostaly do slepé uličky, což znamenalo definitivní konec *Potopy* pro Rzeczypospolitou. V podobném stavu se nacházela tou dobou i konfrontace Švédů a Rusů v Livonsku a Ingrii, kde proběhla nepodařená ruská ofenziva.

S tím, jak klesala angažovanost Polska, Ruska, i Krymu v konfliktu se Švédy, začalo být jasné, že Ukrajina se brzy stane opět klíčovou oblastí jejich pozornosti. Tyto vnější okolnosti se bohužel setkali právě v ten nejnevhodnější moment s oslabením vlády na Ukrajině a krizí hejtmanské legitimacy, která propuká po smrti Bohdana Chmelnického.

1.2. Otázka nástupnictví

Ve zbytku této kapitoly se budu věnovat podrobné analýze dějů na Ukrajině v letech 1657-1658. Tyto roky měly pro mojí práci důležitý význam, jelikož se jednalo o jakési přechodné období, ve kterém se formovaly základy příštího vývoje ústíciho do rozdělení Ukrajiny. Na povrch zde vystoupily jednotlivá mocenská uskupení, zahraničně-politické varianty i moskevské požadavky a politika. Konečně zde také došlo k zásadnímu obratu v politické orientaci hejtmánátu, jehož část se přiklání k Rzeczypospolite. Prvním problémem se však stala otázka nástupnictví.

Tato otázka se přitom řešila již před hetmanovou smrtí. Na dubnové radě roku 1657 již nemocný Chmelnický přiměl svou staršinu zavázat se k přijetí nástupnictví svého syna Juri-je⁶². Mladému Chmelnickému bylo však v té době pouhých šestnáct let a podle všeho rozhod-

---

⁶⁰ K zahraniční politice období let 1654-1657 Vladimír HOSTIČKA: Bohdan Chmelnický a jeho zahraniční politika (1646-1657), In: Slovanský přehled, r. 52, 1966, č. 6, str. 354-361; Boris I. FLORJA: Ot Potopa do Vilna. Russkaja politika po otnoweniju k reči pospolitoj v 1655-1656 gg., in: Kwartalnik Historyczny, roč. 110, 2003, č. 2, str. 25-49; HOROBEC: Vid sojuzu do inkorporaciji, str. 9-13.

⁶¹ Podrobný popis severní války je k nalezení v knize Petera ENGLUNDA: Nepřemožitelný: historie první severní války, Praha 2004.

⁶² HOSTIČKA: Ukrajina mezi Polskem a Ruskem, str. 28; HRUŠEVSKYJ: Istorija Ukrajiny-Rusy X., str. 3.

ně neoplýval vůdcovským talentem svého otce⁶³. Problémy s potenciálním nástupnictvím Jurije se ukázaly už krátce před smrtí hetmana. Během letní kampaně v Polsku došla do Čyhyrny zpráva o chystaném vpádu z Krymu. Letopisec Samovidec dále uvádí: „*Když zvěděl hejtman Chmelnický, že horda vyšla, jsa sám chromý, poslal svého syna Jurije se všemi vojsky. Ty se shromáždily na Tašliku, avšak poté se vzbouřily a ustoupily zpět, nedbajíc svých plukovníků.*“⁶⁴ Poněkud přesnější je pak ve své referenci citované Hruševským carský zpravodaj Željabužskij: „*Jurij dal vojsku příkaz vystoupit na pochod v Polsko. Kozáci ze všech pluků přišli k hejtmanskému stanovišti a vyhlásili, že bez carského ukazu na Polsko nepůjdou. Asaulové se je pokusili rozehnat a přinutit k pochodu, ale kozáci stály za svým a na pochod nešli.*“⁶⁵ Zpráva o vzpouře vojska proti mladému Chmelnickému byla dalším argumentem pro tu část staršiny, které se představa šestnáctiletého chlapce s bulavou⁶⁶ přičila. Kvůli selhání této kampaně byl navíc o pár dní později Tatary rozdrcen i sám Rákóczi, který byl donucen kapitulovat a podepsat mírovou smlouvu⁶⁷. Kromě samotného faktu vzpoury byla však alarmující i výše uvedená argumentace, v níž se kozáci dovolávali carského příkazu. Do jaké míry se v tomto případě jednalo pouze o účelové zdůvodnění je těžko k posouzení, každopádně však jakoby předjímalo věci příští. To vše jen pár hodin před smrtí samotného hetmana.

Ihned po Chmelnického skonu se stala otázka nástupnictví opět hlavním tématem. Samovidec lapidárně referuje: „*Ještě za života starý Chmelnický určil hejtmanem svého syna Jurije, ale žárlivost a lstivost způsobila, že ten nebyl ze staršiny sám, kdo po tomto úřadu bažil...usmyslili si tedy, že léty mladého Chmelnického od toho úřadu odradí.*“⁶⁸ Nejsou zprávy o tom, že by sám šestnáctiletý Jurij v této době projevoval nějaké zjevné ambice tento úřad převzít. Ambice jednotlivých členů staršiny na post nejvyšší tak mohly dostat volný průchod.

Ve výbušné situaci po smrti hejtmana propukly ve vojsku další nepokoje, při nichž byli ubiti dva neoblíbení plukovníci⁶⁹. Závažnější problém do budoucna však představovalo rozdělení staršiny, a zejména i kozáckých mas, v otázce nástupnictví. Hetmanské ambice v sobě choval především generální písař Ivan Vyhovský⁷⁰. Vyhovský byl v posledních letech Chmelnického nejbližším spolupracovníkem a řídil zahraniční politiku. Jak píše historik Sub-

---

⁶³ Až do roku 1653 přitom Bohdan počítal mnohem spíše s nástupnictvím svého prvorozeného syna Tymoše, který však zahynul během nepodařené kampaně v Moldavsku.

⁶⁴ LETOPIS SAMOVIDCA, str. 27.

⁶⁵ HRUŠEVSKYJ: Istorija Ukrajiny-Rusy X, str.3-4, citováno z Rus. Ist. Bibl. VIII, str. 143-158.

⁶⁶ Bulava je ukrajinský palcát, odznak hetmanského úřadu.

⁶⁷ Relace Adama Garniera o porážce Rákócziho z 5.srpna 1657: MATERIALY DO ISTORIJI ukrainskoji kozačcyny, č. 601, str. 510-512.

⁶⁸ LETOPIS SAMOVIDCA, str. 27.

⁶⁹ HRUŠEVSKYJ: Istorija Ukrajiny-Rusi X, str. 4.

⁷⁰ Ivan Ostapovyč Vyhovskij (?-1664), ukrajinský šlechtic, vojskový písař, 1657-1659 hetman, popraven po protipolském povstání na Pravobřeží.

telny, „Vyhovský byl jedním z nejinteligentnějších a nejvzdělanějších kozáckých vůdců⁷¹“. Pocházel navíc ze šlechtického, rusínského rodu a vzděláním i původem tak byl velmi podobný svému hetmanskému předchůdci, na nějž svou politikou také záhy navázal. Neměl však jeho renomé mezi černí, která bohaté, urozené a vzdělané vůdce bez vojenských zásluh neměla v příliš velké oblibě. Jeho kariéra v kozáckém vojsku navíc začala až v roce 1648, kdy byl Tatary zajat po bitvě u Žlutých vod, kde bojoval na polské straně, což s chutí akcentoval letopisec Veličko⁷². Chmelnický ho ze staré známosti vykoupil a nabídl mu službu ve vojsku. V prvních dnech po smrti Chmelnického Vyhovský nedával své ambice navenek najevo a veřejně podporoval samozřejmé nástupnictví Jurije. V tomto smyslu psal i svému příteli, moskevskému bojaru Nikitovi. A. Zjuzinovi⁷³: „A chce-li vaše milost vědět, kdo nyní hetmanem záporožským zvolen jest, tobě tuším známo, jak ještě za života za hetmana všechna staršina vybrala syna zesnulého, jeho milost pana Jurija Chmelnického, který i nyní je hetmanom. Brzy po pohřbu ale bude rada vši staršiny a některé černě, na které co se stane, nevím. Žádného úřadu nechci.“⁷⁴ Je však více než pravděpodobné, že v zákulisí příprav na radu již započala Vyhovského horečná aktivita, jejíž plody se ukázaly záhy.

Kozácká rada proběhla v Čyhyryně 26. srpna⁷⁵ dle kozáckých zvyklostí, které měly původ v „kole“ Záporožské Síče. Podobná volební rada se přitom ve Vojsku nekonala od doby, kdy byl Bohdan Chmelnický zvolen hejtmanem, a to právě na Síči, roku 1647. Chmelnický, který většinu rozhodnutí činil jen s úzkým kruhem své nejvyšší staršiny, se dokázal svou autoritou od této demokratické vlastnosti kozáckého zřízení oprostit. Jeho nástupcům se však něco takového již ne zcela nepovedlo, což mělo na následné politické dezintegraci hejtmanátu jistě také nezanedbatelný podíl. „Volitelnost hetmana kozáckou radou, kam měli krom staršiny přístup i řadoví kozáci, byla sice významným prerogativem kozáckého demokratického zřízení, současně však činila postavení hetmana křehkým a vytvářela půdu pro uplatnění momentálních nálad a anarchistických sklonů, popřípadě pro manipulaci a ovlivnění tohoto veřejného aktu.“⁷⁶ To se ukázalo obzvláště v dalších letech během rozpadu Ukrajiny, Čyhyrinská rada byla však zřejmě uspořádána jen v kruhu staršiny a omezeného počtu černě, a dopadla dle předpokladů.

---

⁷¹ Orest SUBTELNY: Ukraine, a history, str. 143.

⁷² LITOPIS VELIČKA, str. 217.

⁷³ Nikita Alexejevič Zjuzin (datum narození a úmrtí neznámé), 1654-1658 putivlský vojvoda.

⁷⁴ List Ivana Vyhovského putivlskému vojvodovi Nikitovi Zjuzinovi z 16. srpna 1657: AKTY JZR, T. IV, č. 3, str. 3.

⁷⁵ Všechna data v hlavním textu jsou uvedena podle Gregoriánského kalendáře, datace dokumentů v poznámkách pod čarou se drží originálního zápisu, tedy Juliánského kalendáře, posunutého o 10 dní dozadu.

⁷⁶ HOSTIČKA: Ukrajina mezi Polskem a Ruskem, str. 28.

Podle tradice hetman Jurij Chmelnický na začátku položil své vojenské odznaky, bulavu a bunčuk, s poděkováním v radu a stejně učinila i jeho generální staršina. Shromážděná staršina a černí pak měly rozhodnout o novém obsazení. Barvitý popis Samovidca i Velička⁷⁷, kteří příliš neskrývají svou antipatii vůči Vyhovskému, předesílá bouřlivou atmosféru, kde rada trvala několik dní. Samovidec pak popisuje zvolení Chmelnického, za kterého měl do plnoleposti rozhodovat jako jakýsi dočasný „spoluhejtman“ Vyhovský. Jedná se však velmi pravděpodobně o letopiscovu fabulaci a další dobové prameny předesílají obrázek o dost jiný, jež je dnešní historiografií obecně přijímán⁷⁸. Volba na Čyhyrinské radě zřejmě trvala pouhý den, a bez větších neshod zde byl zvolen plnomocným hejtmanem Ivan Vyhovský všemi členy staršiny. Nejasnosti však ohledně mandátu Vyhovského přeci jen panují. Zdá se, že jeho volba byla na této radě formálně deklamována skutečně jen „do zmužnění“⁷⁹ Jurije, jak referuje do Moskvy i carský posel Vasilij P. Kikin⁸⁰. Jednalo se však zřejmě jen o formální nálepku, aby bylo přání zesnulého hetmana před černí učiněno za dost. Ona dočasnost, která byla častým předmětem kontroverzí v ukrajinské historiografii⁸¹, ve skutečnosti vůbec nemusela indikovat jakékoli omezení pravomocí, či status regenta právoplatného hetmana. Bereme-li v potaz staré kozácké tradice, pak každá budoucí rada teoreticky mohla Vyhovského odvolat, aniž by před tím byly zpochybněny jeho pravomoci. Pravdou také je, že Vyhovský skutečně na hetmanském stolci vydržel pouze do Chmelnického osmnácti⁸², ovšem z důvodů docela jiných. Pro tuto chvíli dřímal nový hetman ve svých rukou veškerou moc.

Tyto všechny události však měly svou důležitou odezvu i v Moskvě.

1.3. Vztahy s Moskvou

Moskevská politika se pod vývojem mezinárodní situace a výše zmíněné neúspěšné války proti Švédsku začala v roce 1657 pomalu měnit. Do popředí se tak opět dostala samotná Ukrajina. Okolnosti tomu byly v létě 1657 více než příznivé.

---

⁷⁷ LETOPIS SAMOVIDCA, str. 27-28; LITOPIS VELIČKA, str. 216-217.

⁷⁸ HRUŠEVSKYJ: Istorija Ukrajiny-Rusi X., str. 31-37; srov. Zpráva carského posla Ilji Rokolova z 31. srpna 1658: AKTY JZR, T. IV, č. 9, str. 11; Zpráva kyjevského vojvody Andreja Buturlina z 5. září: AKTY JZR, T. IV, č. 11, str. 14.

⁷⁹ HRUŠEVSKYJ: Istorija Ukrajiny-Rusi X, str. 36.

⁸⁰ Vasilij Petrovič Kikin (?-1676), bojar, carský stolník a častý posel v záležitostech Ukrajiny.

⁸¹ Srov. HRUŠEVSKYJ: Istorija Ukrajiny Rusy X, str. 31; SMOLIJ, STEPANKOV: Ukrajinska nacionalna revolucija, str. 214.

⁸² Žádný přesný věkový limit onoho „zmužnění“ však zřejmě také na radě určen nebyl, což jen dokládá vágnost takové formulace a její význam.

V době hejtmanovi smrti se právě v Moskvě nachází poselstvo vedené Pavlo Teterjou⁸³, budoucím hejtmanem Pravobřeží a výrazným zastáncem propolského kurzu. V této době je však Teterja vyslán ještě Bohdanem Chmelnickým, aby poněkud upokojil Moskvu po kozácké spolupráci se Švédskem a Sedmihradskem a vyjednal vojenskou pomoc proti Tatarům, popřípadě i sblížení Moskvy a Švédska⁸⁴.

Ruské zdráhání a vyjednávání však nabralo zcela jiný směr, jen co do Moskvy dorazily novinky z Ukrajiny. Smrt hetmana, porážka Rákócziho, zprávy o vzpouře ve vojsku, zdálo se, že Ukrajina se brzy bude topit ve zmatku a chaosu. To byla pro Moskvu ideální příležitost ve stylu své vždy pragmatické politiky poupravit poměry na Ukrajině ve svůj prospěch. Pohled Moskvy na události na Ukrajině popisuje Hruševskij takto: „*Kombinujíc zprávy získané od Željabužského se zvěstmi od Zjuzina, viděla moskevská vláda Ukrajinu ve stavu vnitřní anarchie a doufala využít tento chaotický stav*“⁸⁵ Zdráhání se také ihned proměnilo v činy a na Ukrajinu měla být již ochotně vyslána hned dvě vojska, knížete Romodanovského⁸⁶ a knížete Trubeckého⁸⁷. Zároveň byl také ihned vypraven na cestu carský stolník a odborník v ukrajinských záležitostech Vasilij Kikin. Ten se měl důkladně seznámit se stávajícími poměry na Ukrajině a dohlédnout na volbu nového hejtmana. Krom toho však dostal i další instrukce: „*V Nižině i dalších městech vést tajné rozmluvy s měšťanstvem – s fojty, burmistry, obyčejnými lidmi.*“⁸⁸ Účel těchto rozmluv byl jednoznačný – přesvědčit městské obyvatelstvo pro myšlenku stálé přítomnosti ruských vojvodů v ukrajinských městech. Kikinova argumentace zněla: „*Dobře by bylo, kdyby u vás ve Vojsku Záporožském ve velkých městech carští vojvodové byli – aby nepřítel měl strach, a mezi vámi ve vojsku, aby nebylo nic zlého, nijaké vzpoury*“⁸⁹.

Tento požadavek se napříště stal základním bodem ruských snah a také největším jablkem sváru mezi carem a zastánci ukrajinské autonomie. Právě vojenské posádky s vojvody ve velkých městech měly být prostředkem, jak postupně vytlačit kozáckou administrativu. Podle Březnových statí přitom ruská posádka měla přebývat pouze v Kyjevě. S tím byla svázána samozřejmě i otázka výběru daní. Březnové statě z roku 1654 obsahovaly i bod, který říkal, že „*v ukrajinských městech mají carští úředníci sbírat výnosy z daní ,na cara´ a vydávat je těm*

---

⁸³ Pavlo Ivanovyč Teterja (?-1670), plukovník, 1663-1665 hetman Pravobřeží.

⁸⁴ Andrij H. BULVINSKIJ: Diplomatiční znosini Ukrajině v period hetmanuvannja Ivana Vyhovskoho (Serpen 1657– Serpen 1659 pp.), in: UIŽ, 2005, č. 1, str. 128; HOROBEC: Vid sojuzu do inkorporaciji, str. 19.

⁸⁵ HRUŠEVSKYJ: Istorija Ukrajiny Rusy X, str. 19.

⁸⁶ Kníže Grigorij Grigorijevič Romodanovskij (?-1682), vojevůdce.

⁸⁷ Kníže Aleksej Nikitič Trubeckoj (1600-1680), vojevůdce, kmotr cara Petra Alexejeviče.

⁸⁸ HRUŠEVSKYJ: Istorija Ukrajiny Rusy X, str. 21.

⁸⁹ Tamtéž, str. 31.

*lidem, kteří přijdou na Ukrajinu z jeho příkazu; z těch výnosů je třeba platit i „vedoucím lidem“ i kozákům.“*⁹⁰ To však nebylo do smrti Bohdana Chmelnického nijak realizováno, jak bylo v Moskvě vytknuto i Teterjovi. Nutno podotknout, že Kikinovy požadavky se neobjevily znenadání, moskevští diplomaté v tomto smyslu tlačily už na Bohdana Chmelnického⁹¹. Až nyní však dostala Moskva možnost reálně je prosadit.

Sami kozáci poskytli dle mínění Hruševského Moskvě příležitost ke vměšování, když sami, aniž něco takového bylo sankcionováno v dohodách z roku 1654, očekávali potvrzení volby hetmana carem. V tomto smyslu skutečně vystupoval již Teterja, který ještě v Moskvě radil k potvrzení mladého Chmelnického, v souladu s informacemi od Vyhovského⁹². Moskva tak rázem získala vítaný prostředek, jak zasahovat do vnitřních záležitostí hejtmanátu, který také plně využila. Kikin byl přítomen už na Čyhyrinské radě a sondoval u nového hetmana možnosti prosazení svých požadavků. Shledal však, že zvěsti o chaosu pozbyly své aktuálnosti a nový hetman rozhodně ruské vojvody k udržení pořádku nevyžadoval. Ani plán na vyslání armády knížete Trubeckého nebyl již přijat příznivě, když nebezpečí polsko-tatarské ofenzivy pominulo. Plán na vyslání vojvodů se nesetkal s příznivým ohlasem ani v dalších městech a vyvolával spíše obavy ze ztráty svobod kozáků i poddaných, přizívované staršinou.

Moskevská diplomacie se však nevzdávala. V průběhu léta a podzimu se v Čyhyryně střídali posel za poslem a soustavně tlačili na konkretizované moskevské požadavky, potažmo uzavření nové smlouvy⁹³. Hlavními požadavky bylo krom umístění vojvodů ve všechna velká města ještě sestavení registru a jeho omezení na 60 000, výběr daní do carské pokladnice, předání Starého Bychova⁹⁴ Moskvě a posvěcení metropolitů kyjevského moskevským patriarchou.⁹⁵ Jako prostředek nátlaku jí posloužila právě otázka potvrzení nového hetmana a nově vzniknuvší opozice mezi kozáky samými. Ve svých požadavcích si navíc získala i některé věrné přívržence mezi církví, zejména tehdejšího niženského protopopa Maksima (Metodije) Fylymonovyče⁹⁶. Ten již v říjnu píše carovým zástupcům: „*Dovol vaše milosti, můj milostivý*

---

⁹⁰ HOLOBUCKYJ: Zaporozke kozactvo, str. 397.

⁹¹ HOROBEC: Vid sojuzu do inkorporaciji, str. 15; Horobec uvádí tento požadavek už u moskevského poselstva k hetmanovi v roce 1655.

⁹² HOSTIČKA: Ukrajina mezi Polskem a Ruskem v letech 1657 - 1659, str. 30.

⁹³ Jejich detailní seznam je k nalezení v článku BULVINSKÉHO: Diplomatični znosini Ukrajinu v period hetmanuvannja Ivana Vyhovskoho, str. 129-130.

⁹⁴ Saryj Bychov je město na jihu území Bílé Rusi, které bylo obsazené kozáky během ofenzivy proti Rzeczypospolite. Od té doby byl centrem kozácké správy v této oblasti, tzv. čauského pluku, a trvalým zdrojem konfliktů s Moskvou.

⁹⁵ HRUŠEVSKYJ: Istorija Ukrajiny-Rusy X, str. 48.

⁹⁶ Maksim Fylymonovyč (?-1690), církevním jménem Metodij, niženský protopop, 1661 vysvěcen v Moskvě na episkopa, jeden z hlavních straníků Moskvy až do roku 1666, kdy se postavil proti omezování ukrajinské církve.

*pane, poradit carovi jeho milosti, aby bezodkladně objal zdejší kraj a města čerkaská, a svoje vojvody zde postavil. Poněvadž si to všichni, i černí, jednohlasně přejí, aby už měli jednoho pravého gosudara a měli se na koho obrátit.*⁹⁷

Moskva si nejprve vynutila svolání nové rady v říjnu do Korsuně, kde se měli vyjádřit kozáci ke gramotě poslané carem. Nakonec se zde však opakovala i samotná volba hetmana. Jak píše carovi vojvoda Buturlin: „*Ivan Vyhovský bulavu předal plukovníkům a řekl, že hetmanem být nechce, jelikož v těch statích poslaných od tebe, velkého gosudara, napsáno je, že předešlé svobody jim budou odňaty a on hetmanem v nevoli být nehodlá. A plukovníci vzali bulavu, dali mu jí a řekli, aby jim byl hetmanem a jejich svobody jak byly dříve, byly i nyní. A za tím byli všichni za jedno.*“⁹⁸ Další volba tedy proběhla pro Vyhovského bez potíží a upevnila jeho pozici. O Juriji Chmelnickém přitom už při této příležitosti nejsou zprávy. Shromážděná rada poté potvrdila svazek s Moskvou, ovšem jak je vidět z citovaného průběhu, kozáci nebyli ochotni ustoupit carovým požadavkům, které vzbudily vlnu nevole.

Na stejné radě bylo poté ukončeno i jednání se švédským vyslancem. To je završeno uzavřením smlouvy, která je postavena na vojenské spolupráci proti společným nepřítelům, s výslovnou výjimkou Moskvy. Především je tedy směřována proti Polsku. Švédský král ve smlouvě prohlašuje „*Vojsko Záporožské za národ svobodný, nikomu nepodléhající*“⁹⁹. Dále tak trvaly snahy hetmana o usmíření Moskvy a Švédska, ovšem toto nové spojení již nepřineslo mnoho praktických důsledků, jelikož švédský král byl vázán válkou daleko na Baltu. Už předtím bylo navíc rozhodnuto o obnovení jednání s Krymem. Tyto zahraničně-politické aktivity hetmana mířily opět proti oficiálnímu kurzu moskevské politiky, nicméně v podstatě nevybočovaly z dosavadní praxe.

1.4. Vystoupení opozice

Situace se pro hetmana začíná komplikovat již na podzim 1657. Nespokojenost s jeho volbou a s posilováním pozice generální staršiny na úkor řadových kozáků propukly naplno na Záporoží, které přešlo pod vedením košového atamana Jakova Barabaše do otevřené opozice. Fakt, že povstání propuklo právě na Záporoží, nepokládám ani za náhodný ani za překvapivý. Nespokojenost zde doutnala již po delší dobu a její příčiny jsou detailněji popsány v samostatné kapitole dále. Záporožská Síť se stala díky své poloze i tradici přirozenou opozi-

---

⁹⁷ List protopopa Maksima Fylymonovyče carskému správci Rtiščevu z 2. října 1657: AKTY JZR, T. IV, č. 22, str. 30.

⁹⁸ Zpráva Buturlina z 9. října 1657: AKTY JZR, T. IV, č. 26, str. 34-36.

⁹⁹ Dohoda mezi švédským králem a hetmanem Vyhovským z 8. září 1657: UNIVERSALI ukrajinských hetmaniv, č. 2, str. 31-32.

cí vůči mocenským tendencím generální staršiny, zosobněným v osobě Vyhovského. V době sociálních tenzí a nespokojenosti řadového kozáctva s elitářstvím městské staršiny sbírala Síč sympatie především u masy chudých, řadových kozáků v přilehlých oblastech Levobřeží. Roznětkou pro vypuknutí povstání se však stala především volba nového hetmana, která se odehrála bez záporožské účasti, k její malé spokojenosti. Záporožská Síč tedy využila váhavost Moskvy, která se stále zdráhala Vyhovského potvrdit, celou jeho volbu (resp. volby) zpochybnila a hetmana neuznala. Koncem října, po Korsuňské radě, už nemohlo být o vzpouře pochyb a Vyhovský začal jednat. Nejprve požádal o pomoc právě přibývšího vojvodu Romodanovského a posléze poslal k hranicím Záporoží pluky, niženský a prilucký, aby blokovaly cestu k Síči¹⁰⁰. Během blokády však Barabaš nejen že nekapituloval, ale naopak vyslal posly do Moskvy k carovi, kde očerňoval Vyhovského jako zrádce jeho carského veličenstva, který se za zády cara paktuje s Tatary, Švédy, Multánci a Poláky. Jeho volbu pak prohlásil za neplatnou z důvodu neúčasti Záporoží a černě¹⁰¹.

Záhy na to se k Síči navíc připojil i vlivný poltavský plukovník Martyn Puškar, neklid panoval i v sousedním Mirhorodském pluku. Puškar byl starým spolubojovníkem Bohdana Chmelnického a úřad plukovníka poltavského zastával už v době sestavení registru v roce 1649¹⁰². Stal se jedním z nejvlivnějších zastánců promoskevského kurzu a jeho vzpoura tak měla nemalý význam. Právě poltavský pluk byl přitom svou jihovýchodní polohou jednak na hranicích s Moskvou, a jednak nejbližší k záporožskému regionu, takže vzájemné styky se Záporožskou Síčí byly vždy velmi intenzivní. Jaké byly však opravdové důvody Puškarova rozhodnutí? Letopisec Veličko uvádí, že Puškar k Vyhovskému cítil vždy silnou antipatii¹⁰³, což je jistě docela dobře možné. On, zasloužilý kozácký vůdce, se nyní měl podřídit šlechtickému písaři. Další letopisec Samovidec uvádí, že Puškar tak reagoval i na odstavení mladého Chmelnického a jednání s Polskem a Krymem¹⁰⁴. Nicméně k jeho přechodu do opozice došlo veřejně až po vystoupení Síče v listopadu. Předtím se tedy sám účastnil jednoznačné volby Vyhovského jak v Čyhyryně, tak v Korsuni¹⁰⁵. Co se hetmanových diplomatických aktivit týče, nebyly sice příliš promoskevsky orientovány, nicméně touto dobou stále zůstávaly v intencích předchozí Chmelnického politiky. Za nejpravděpodobnější důvod tak považuji

---

¹⁰⁰ HRUŠEVSKYJ: Istorija Ukrajiny-Rusy X, str. 104.

¹⁰¹ Instrukce poslům ze Záporožské Síče z 21. listopadu 1657: AKTY JZR VII, č. 66, str. 184-185.

¹⁰² REJESTR Vijs'ka Zaporoz'koho 1649 roku, str. 407.

¹⁰³ LITOPIS VELIČKA, str. 217.

¹⁰⁴ LETOPIS SAMOVIDCA, str. 29.

¹⁰⁵ Veličko jeho opozici chybně zařadil už do doby Čyhyrinské rady, které se dle něj neúčastnil: LITOPIS VELIČKA, str. 217.

Puškarovy osobní ambice, když se snažil využít neklidných nálad na Levobřeží a získat podporu Moskvy pro své vlastní povýšení, eventuálně až na hetmanský stolec¹⁰⁶.

Poselstva Puškara a Záporoží k carovi do Moskvy daly povstání zcela nový rozměr, který Ukrajina dosud nepamatovala. Dosud mohl Vyhovský postupovat stejně, jako před lety Chmelnický v případě Chudolyje a Nečaje. Zapojení Moskvy však celou situaci výrazně zkomplikovalo. Pro Moskvu to ovšem znamenalo báječnou příležitost tím spíše, že vzbouření si při jednáních vzali za své i její požadavky na umístění ruských vojvodů ve městech a nutnost potvrzení volby hetmana carem¹⁰⁷. Poselstva tak přes velké protesty Vyhovského byla vlídně přijata a obdarována, byť car vyzval k upokojení a poslušnosti a v tomto smyslu vyslal v odpověď i poselstvo do Záporožského Koše. Co bylo však důležité, Moskva tímto způsobem „legitimizovala Koš jako pravomocný subjekt ukrajinsko-moskevských vztahů“¹⁰⁸, jak píše historik Viktor M. Horobec. Pro uklidnění situace bylo následně rozhodnuto uspořádat radu novou, v pořadí již třetí, kde by došlo k definitivní volbě hetmana a jeho potvrzení carem. Za tímto účelem také v listopadu dorazil carský posel Bogdan Chitrovo¹⁰⁹, který měl sehrát roli arbitra. Dle svých instrukcí měl potvrdit hetmanství Ivanu Vyhovskému výměnou za uskutečnění moskevských požadavků: stažení kozáckých vojsk z Bílé Rusy a přijetí moskevských vojvodů: „*I velký gosudar dovolil Malé Rusi ve význačných městech: v Černihově, v Nižině, v Perejaslavy a v dalších, kde to bude vhodné, tak jako v Kyjevě být svým vojvodům i vojsku proti nepřátelům, i pro vaší, Vojska Záporožského, obranu, a tyto města opevnit.*“¹¹⁰

Vyhovský nakonec pod tlakem situace přislíbil tyto podmínky splnit a byl oficiálně potvrzen hetmanem z carovi vůle. Volba byla opět jednoznačná, ale v podstatě nic nevyřešila. Představitelé Záporoží ani Puškar se jí nezúčastnili a, i přes carovu následnou instrukci k upokojení, dál vedli nezávislou politiku a jejich poselstva cestovala do Moskvy. Nepřátelské akce proti hetmanovi navíc již dalece překročily poltavský region a vyprovokovaly převrat v mirhorodském pluku¹¹¹. Pokus o vyslání několika pluků proti vzbouřencům v lednu skončil jejich porážkou¹¹². Pro Vyhovského však opravdovou hrozbu znamenal fakt, že přes oficiální carské stanovisko povstalce začali stále více otevřeně podporovat i někteří carovi zástupci na

---

¹⁰⁶ Srov. SMOLIJ, STEPANKOV: Ukrajinska nacionalna revolucija, str. 221-222.

¹⁰⁷ HOROBEC: Zovnišnopolitični stimuli ta sociopolitični avansi, str. 52.

¹⁰⁸ Tamtéž.

¹⁰⁹ Bogdan Matvijovič Chitrovo (1615-1680), bojar a carský posel.

¹¹⁰ Nakaz carskému poslu k hetmanu Bohdanu Chitrovo, nedatováno: AKTY JZR, T. IV, č. 58, str. 94.

¹¹¹ HRUŠEVSKYJ: Istorija Ukrajiny-Rusy X, str. 153-154.

¹¹² LITOPIS VELIČKA, str. 228.

Ukrajíně. Negativně na danou situaci zapůsobil zvláště příchod bojara Vasilja Šeremetěva¹¹³, jmenovaného novým vojvodou kyjevským. Na jeho bezohledné počínání, tehdy ještě v roli běloruského vojvody v otázce běloruských kozáků, si ztěžoval již v září mohylevský plukovník v dopise carovi: „*Vasilej Borisovič Šeremetěv bojovníkům vašeho carského veličenstva na města i vesnice, kde kozáci své statky mají, přikázal najíždět, kozáky zajímat a ve vězení držet.*“¹¹⁴

Právě v tomto momentě zřejmě můžeme vysledovat počátky úvah Vyhovského pro rozchod s Moskvou a razantní změnu dosavadní politiky, jak můžeme poznat i z jeho kontaktů s Polskem. Tento vývoj se v dalších měsících jen prohloubil. Když situace s domácí opozicí nejevila známky zlepšení a carští vojvodové stáli na hranicích, rozhodl se Ivan Vyhovský pro ráznou akci. Z konce května máme k dispozici poslední universály, které hetman zaslal vzbouřencům: „*Nevěřte lživým slovům, které vás, tu vůlí jeho carského veličenstva, tu pomocí z Moskvy a rozličnými gramotami a privilegii mámily. Sami vidíte, že stolník jeho carského veličenstva Ivan Michajlovič Olfimov s tím přijel, abyste nám poslušni byli a nepřátelství zanechali.*“¹¹⁵ V zápětí poté, přes carův pokyn nic samostatně proti povstalcům nepodnikat, přitáhl hetman s armádou pod Poltavu. Nebyl tam ovšem sám, v rámci v lednu uzavřené smlouvy s Krymem Vyhovský povolal na pomoc Tatary. V bitvě pod Poltavou byly spojené síly Puškara a Záporožců poraženy. Puškar byl zabit a Barabaš uprchl pod ochranu Romodanovského, později byl Vyhovským zajat a popraven. Hetman navíc využil situaci a krvavě se vypořádal i s další opozicí do své vlády, když popravil několik členů staršiny, jež se neúčastnila jeho tažení.

Posílen rozdrčením opozice i dosavadním vyjednáváním s polským dvorem, obrátil se Vyhovský i proti samotné Moskvě. Namísto uvedení čekajících vojvodů do měst tvrdě vyčetl moskevskému vyslanci podporu vzbouřenců: „*Když jsem se nyní se svévolníky sám vypořádal, carovi vojvodové a vojáci mi již nejsou potřeba. Ti vojvodové jen vzpoury počínají, tak, jak Puškarovi dovolili tuto zimu. U Puškara byli carovi lidé ze Zmijeva a Kolontajeva.*“¹¹⁶ Více již nebylo třeba dodávat, dva měsíce na to podepsal Vyhovský dohodu s Polskem a započal válku s Moskvou.

---

¹¹³ Vasilij Borisovič Šeremetěv (1622-1682), bojar, vojevůdce, 1658-1660 vojvoda kyjevský.

¹¹⁴ Prosba caru Alexeji Michajloviči od čausovského plukovníka Ivana Nečaja z 27. srpna 1657: AKTY JZR, T. IV, č. 13, str. 17.

¹¹⁵ Universal Ivana Vyhovského kozákům poltavského pluku z 16. května: UNIVERSALI ukrajinských hetmaniv, č. 37, str. 76.

¹¹⁶ Zpráva posla k hetmanu stolníka Petra Skuratova z 17. května-16. června 1658: AKTY JZR, T. IV, č. 69, str. 128.

1.5. Zahraničně-politická jednání Vyhovského

Jaká diplomatická jednání ve skutečnosti vedla k takovému radikálnímu převratu hetman-ské politiky? Léta 1657 a 1658 byla, co do množství projednávaných diplomatických návrhů a variant, jedny z nejbohatších. V Čyhyryně se střídali diplomaté z Moskvy, Varšavy, Istanbulu, Stockholmu a Bachčisaraje, ale i zástupci Sedmihradska, Valašska, Moldavska, Braniborska a císařské Vídně¹¹⁷. Vyhovský pokračoval v kurzu svého předchůdce, jehož zahraniční kancelář coby generální písař v podstatě vedl, a nechával si dveře otevřené pro široké spektrum variant. Mezinárodní situace se navíc rychle měnila, ovlivněna výkyvy severní války. Smlouva se Švédy, uzavřená v září v Korsuni, je zmíněna již výše. Pro aktuální situaci byla však mnohem důležitější jednání s Krymem a Polsko-litevskou unií, tehdejšími spojenci. Vyhovský se pokusil obnovit dobré vztahy s Krymským chanátem již v polovině září, „*aby i my jsme s vaší chánskou milostí přebývali v témže přátelství a přísežném bratrství*“¹¹⁸, psal v dopise chánovi ihned po Korsuňské radě. To se setkal s příznivým ohlasem i z krymské strany, která zřejmě také do jisté míry koordinovala své kroky s Varšavou a tlačila na příznivý vývoj ukrajinsko-polských jednání. Vyhovský zde jistě využil svých dobrých kontaktů z doby, kdy vedl jednání ještě coby vyslanec a generální písař.

Vzájemná jednání s Krymem byla dokončena z kraje roku 1658, kdy do hetmanské stolice dorazil tatarský posel murza Karač-bej, aby uzavřel spojenectví mezi Kozáky a Tatary. Vyhovský tedy znovu po čtyřech letech získal přízeň Tatarů, což bylo nesmírně důležité. V dané situaci byli krymští Tataři jediní, kteří mohli hetmanovi rychle a efektivně přispěchat na pomoc s vojenskými silami, jak se záhy ukázalo i v záležitosti Puškara. Za odůvodněnou tak považují hypotézu ukrajinského historika Viktora V. Horobca, který ve své práci píše: „*Krymská karta byla toho času jedním z rozhodujících motivů, které přiměly hetmanský úřad k navázání styků s Varšavou.*“¹¹⁹

Vyjednávání s Krymem bylo do značné míry provázáno i s oteplením vztahů mezi hetmanem a Polsko-litevskou unií, které však prošlo dlouhým vývojem. Známé poselství Bieniewského¹²⁰ dorazilo do Čyhyryna v červenci roku 1657, ještě za života Bohdana Chmelnického. V instrukci od krále měl Bieniewski nakázáno především odradit kozáky od podpory tažení Švédů a Sedmihradska, popřípadě přesvědčit hetmana o nerozumnosti svazku s Moskvou: „*A cožpak sama Moskva nejedná s námi o míru? Necht' Chmelnický uváží, jak*

¹¹⁷ BULVINSKIJ: Diplomatiční znosini Ukrajini, str. 135.

¹¹⁸ List hetmana Vyhovského ke krymskému chánu z 10. září: AKTY JZR, T. VII, č. 63, str. 181.

¹¹⁹ HOROBEC: Zovnišnopolitični stimuli ta sociopolitični avansi, str. 52.

¹²⁰ Stanislaw Kazimir Bieniewski (?-1676), kastelán volyňský, diplomat a vyjednaváč Hadjačské smlouvy; červencové poselstvo bylo ten rok v pořadí již druhou návštěvou Bieniewského na Ukrajině.

s ním Moskva nakládá, když jeho poslu k našim nebylo ve Vilnu připuštěno.“¹²¹ Jistého úspěchu se však dočkal až po porážce Rákócziho a nástupu Vyhovského, kdy bylo mezi Vojskem Záporožským a Polsko-litevskou unií obnoveno příměří. To bylo ostatně v souladu s příměřím mezi Varšavou a Moskvou, sjednaným ve zmíněném Vilnu roku 1656. V této době však ještě nelze hovořit o žádných jednáních, které by z kozácké strany přesahovala tuto rovinu a připravovala poddání Ukrajiny polskému králi, jak tvrdí ve svém popisu Samovidec¹²². Vyhovský se stále držel loajality k Moskvě, kterou také o Bieniewského návrzích pečlivě informoval¹²³. Zároveň při rozmluvě s Kikinem carovi radil: „*Pokud car pokládá za potřebné smířit se s jedním ze dvou nepřátel, to nám zdá se pro něj výhodnější smířit se se Švédy, než s králem polským, jelikož Poláci jsou národ věrolomný*“¹²⁴.

Domnívám se tak, že do vážného jednání s Polskem vehnal Ivana Vyhovského až nevybíravý tlak na omezení autonomie ze strany Moskvy. Když navíc ruská strana rozehrála svojí do značné míry obojetnou politiku vůči Puškarovi s Barabašem, rozhodl se zřejmě Vyhovský hledat podporu jinde. Tomu odpovídá i doba vyslání poselstva vedeného Feodosijem Tomkevičem v lednu roku 1658, tedy v době narůstajících problémů s opozicí. Tomkevič měl ve Varšavě sondovat náladu na polském dvoře a možnosti navázání spojení¹²⁵, což značilo nápadnou změnu hetmanského kurzu. Jednání pokračovala i na jaře, nicméně zatím spíše v podobě obecného mapování situace. Současně s březnovým poselstvím Teterji do Varšavy přitom vyslal Vyhovský do Moskvy jiné poselstvo, aby zde upevnilo cara o věrném kozáckém poddanství¹²⁶. O opravdových plánech Vyhovského v této době můžeme jen spekulovat, nicméně během jara zřejmě hetman došel ke konečnému rozhodnutí. Na začátku června byl k Bieniewskému vyslán opět Teterja, aby předjednal podmínky navrácení Ukrajiny do svazku Rzeczypospolite. Stalo se tak takřka okamžitě po rozdrčení Puškara u Poltavy. Vzhledem k tónu, jaký Vyhovský po Poltavské bitvě nasadil v jednání s moskevskými vyslanci, byl v této době o odklonu od cara již zřejmě pevně rozhodnut.

---

¹²¹ Instrukce Bieniewskému, poslu polského krále k Bohdanu Chmelnickému, z roku 1657 (nedatováno přesně): MATERIALY DO ISTORIJI ukrainskoji kozačcyny, č. 508, str. 420; král zde narážel na jednání mezi Polskem a Moskvou ve Vilnu roku 1656, kde za protestů Chmelnického bylo uzavřeno příměří.

¹²² LETOPIS SAMOVIDCA, str. 28.

¹²³ ČUCHLIB: Hadjacka uhoda ta ideja jiji vidnovlennja, str. 46; Zpráva Vyhovského carovi 21. listopadu: AKTY JZR, T. IV, č. 44, str. 72.

¹²⁴ AKTY JZR, T. XI, str. 807-808, citováno z: ČUCHLIB: Hadjacka uhoda ta ideja jiji vidnovlennja, str. 46.

¹²⁵ BULVINSKYJ: Diplomatični znosini Ukrajin, str. 126; Feodosij Tomkevič byl řecký kupec, někdy využívaný hetmanem na diplomatické mise. Nešlo tedy o žádného oficiálního hodnostáře Vojska Záporožského, z čehož je vidět nezávažnost tohoto sondování.

¹²⁶ ČUCHLIB: Hadjacka uhoda ta ideja jiji vidnovlennja, str. 48.

Nutno dodat, že ke zlepšení vzájemných vztahů mezi Čyhyrynem a Varšavou jistě přispěl i Jerzy Niemerycz¹²⁷, kontroverzní ukrajinský magnát, dříve jeden z největších vlastníků půdy na Ukrajině, který od spolupráce se Švédskem přešel na stranu kozáků a stal se jedním z hlavních spolupracovníků nového hetmana. Po vyjednání výše zmíněné dohody se Švédskem se Niemerycz stal i jedním z hlavních proponentů projektu Hadjačské smlouvy, dokumentu, který otevřel novou kapitolu ukrajinských dějin.

---

¹²⁷ Jerzy Niemerycz (?-1659), někdy uváděný také pod ukrajinským jménem jako Jurij Nemyryč, ukrajinský magnát ariánského vyznání s roztodivnou životní dráhou. V době povstání Chmelnického burcoval na sejmu pro rázný zásah proti povstalcům. Na začátku švédské invaze vstoupil do služeb Karla X. Gustava. Roku 1657 se připojil ke kozákům, stal se plukovníkem a blízkým rádcem hetmana Vyhovského. Je pokládán za autora konceptu Hadjačské smlouvy. Byl ubit kozáky během povstání v srpnu 1659; více k jeho osobě v: Janusz TAZBIR: The Political Reversals of Jurij Nemyryč, in: Harvard ukrainian studies, roč. 5., 1981, č. 3. str. 306-319.

2. Původ vnitřních rozporů

Kde se v kozácké společnosti vzaly rozpory, jež dokázaly tak rychle vytvořit bázi pro opoziční proudy, a jak se podepsaly na budoucí dezintegraci? Na tuto otázku se budu snažit najít odpověď v této kapitole.

2.1. Vnitřní uspořádání

Neobyčejný úspěch povstání přivedl k životu ještě neobyčejnější režim, jež se skladbou svých elit, politickým systémem i celkovým sociálním uspořádáním zcela vymyká z dobového evropského kontextu. Tradiční kozácká organizační struktura, která dříve sloužila jen pro periferní oblast Zápороží a teprve od 20. let 17.století se velmi pozvolna začala rozšiřovat do měst, se rázem musela vypořádat se správou celé země. To se jí celkem vzato také velmi rychle podařilo a kozácká správa plynule nahradila polskou, ovšem zdaleka ne beze změn. Stojí za to si ji tedy pro účely následujícího textu v krátkosti popsat.

*„Prostory vojvodství Kyjevského, Braclavského i Černihovského se dostaly pod vládu a správu ‚Chmelničiny‘. Vznikaly volené úřady městské, udržely se staré pořádky a práva, a za tím stála sama svobodná, převážně pokozáčtější masa obyvatel. Ti, kteří se nepřihlásili do kozáckého stavu, se stávali měšťany, či zůstali po vsích. Od nich se také sbíraly prostředky do pokladnice vojska zápороžského“*¹²⁸ – tolik lapidární shrnutí Hruševského. Správní struktura země byla uspořádána po vzoru předešlého vojenského uspořádání kozáků. Země tak byla organizována do jednotlivých *pluků*, v jejichž čele stáli plukovníci, kteří kromě vojenského velení byly zodpovědní i za civilní administrativu jejich oblastí. Pouze některá význačná církevní či panská místa podléhala přímo hetmanovi. Pluky tak dostaly charakter jakéhosi krajského zřízení. V registru sestaveném pro účely Zborovské smlouvy roku 1649¹²⁹ byla Ukrajina rozdělena na šestnáct pluků¹³⁰. Devět z nich se nacházelo na Pravobřeží, které bylo tou dobou rozvinutější a více zalidněno, sedm patřilo k Levobřeží. Velikost území i počet obyvatelstva a kozáckého regimentu těchto správních jednotek byly velmi různé. Podle tohoto registru měl největší regiment, 3472 mužů, přidělen pluk korsuňský, naopak niženský pluk tvořilo pouze 991 registrovaných kozáků¹³¹.

---

¹²⁸ HRUŠEVSKÝJ: Ilustrovanaja istorija Ukrainy, str. 321.

¹²⁹ REJESTR vijska zaporozkoho.

¹³⁰ Stav z roku 1649, počet pluků a jejich umístění se však během doby měnily.

¹³¹ Je třeba dodat, že tyto počty zdaleka neodpovídaly realitě skutečného počtu kozáků a byly určeny pouze pro potřeby omezené kvóty registru, dané smlouvou s Polskem.

Pluky se dále dělily na setniny v jejichž čele stáli *setnici*. Na nejnižší úrovni si kozáci volili *atamany*, ostatní lidé *fojty*.¹³² Ve městech dohlíželi na pořádek za kozáckou správu *horodovi atamané*. Plukovníci a setníci byli podle okolností buď voleni, nebo jmenováni hetmanem, který držel v rukou největší moc. Ač byl dříve hetman do značné míry závislý na vojenské radě, v osobě Bohdana Chmelnického získal v podstatě autokratickou pozici. Opíral se přitom především o svojí generální staršinu, která fungovala, obrazně řečeno, po vzoru dnešní vlády. Tuto generální staršinu tvořili *generální písař*¹³³, *oboznyj*¹³⁴, *2 soudci a 2 asaulové*¹³⁵ – tradiční kozácké funkce, které byly analogické i na lokálních úrovních u plukovníků¹³⁶. Hetman či plukovník mohli být v nepřítomnosti zastupováni *hetmanem/plukovníkem nakaznym*¹³⁷. Nejvyšším orgánem byla vojsová rada, kde se teoreticky měli scházet všichni příslušníci vojska ke kolektivnímu rozhodování¹³⁸. Tato rada se ovšem za časů Chmelnického scházela pouze v nejzásadnějších otázkách, a to tehdy, uznal-li to hetman za vhodné. Většinou se tak dělo jen „*pro forma*“, když byly dané problémy již projednány a rozhodnuty v úzkém kruhu generální staršiny¹³⁹. V porovnání s vývojem před Chmelnickým tak v kozáckém uspořádání znatelně oslabil tradiční demokratický charakter a staršina na sebe strhla rozhodující moc. Lze to pokládat za logicky nutnou racionalizaci, kterou si vyžadovalo přizpůsobení před tím velmi omezeně koncipovaného a necentralizovaného kozáckého systému na správu celého území státu.

Majetkové rozdělení popisuje historik Orest Subtelny takto: „*V prvních dekádách po povstání se stalo přibližně 50% půdy – předtím vlastněné korunou – vlastnictvím Vojska Záporožského, které, výměnou za daně, alokovalo většinu této země samosprávným rolnickým vesnicím. 33% země bylo vlastněno kozáky a ukrajinskými šlechtici a 17% bylo potvrzeno jako majetek ortodoxní církve*“¹⁴⁰. Tím se dostáváme k další zásadní otázce, naznačené už v úvodním citátu, výběru daní a rozčlenění sociálních skupin. Novou privilegovanou vrstvu na Ukrajině nyní tvořili kozáci. Ti byli povinni svou vojsovou službou, nemuseli však

¹³² SERCZYK: Historia Ukrainy, str. 141; detailní popis všech správních a vojenských funkcí před rokem 1648 podává KUMKE: Führer und Geführte, str. 251-391; k popisu funkcí a institucí dále Hans SCHUMANN: Der Hetmanstaat (1654-1764), in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, roč. 1, 1936, č. 4, str. 499-548.

¹³³ Řídil diplomatické styky se zahraničím.

¹³⁴ Funkce analogická s jakýmsi ministrem války – zodpovědná za válečné přípravy, artilerii apod.

¹³⁵ Hetmanův pověřenec, který zprostředkovával rozličné rozkazy.

¹³⁶ DABROWSKI: Pochodzenie spoleczne, str. 44-45.

¹³⁷ Nakazny hetman byla funkce původně vydávaná vůdcovi výpravy při nepřítomnosti hetmana. Byl to tedy dočasně zastupující hetman. Stejně tak existovali nakazní plukovníci, kteří spravovali pluk v nepřítomnosti plukovníka.

¹³⁸ Průběh rady ve starším období je popsán v kapitole o Záporožské Síci.

¹³⁹ HRUŠEVSKYJ: Ilustrovanaja istorija Ukrainy, str. 321-323; SELIVONENKO: Politika hetmanščyny stosovno zaporozkoji siči, str. 60.

¹⁴⁰ SUBTELNY: Ukraine a history, str. 140.

v takovém případě, na rozdíl od ostatních, platit daně. K privilegovaným, od daní osvobozeným stavům patřila ještě pravoslavná církev a zbylá domácí šlechta, která byla často s kozáctvem smíšená. Mezi ty ostatní, tedy daňové plátce, můžeme zařadit měšťany a rolnické obyvatelstvo.

Hranice mezi těmito skupinami však byly ve své podstatě velmi prostupné. K povstání Bohdana Chmelnického se po bitvě u Korsuně velmi rychle přidaly široké lidové vrstvy ruského obyvatelstva. Ohromné masy selského stavu byly aktivizovány a spontánně se přidávaly ke kozákům, bojující především proti starému feudálnímu systému, jež byl reprezentován Poláky a Židy. Došlo tak k ohromnému rozšíření kozáctva samého. Když měl Bohdan Chmelnický sestavit roku 1649 nový registr s limitem 40 000, dosahovalo již vojsko údajně 200 000 mužů¹⁴¹. Ještě o polovinu více se na svou otázku dozvěděl v Čyhyrynu roku 1657 carský vyslanec Kikin¹⁴². Celkový počet obyvatel na kozáckém teritoriu byl přitom tou dobou odhadován na přibližně 1,2-1,5 milionu¹⁴³. Ruská historička Jakovleva dokonce udává, že do roku 1654 tvořilo kozáctvo na území jednotlivých pluků už od 50 do 80% obyvatel¹⁴⁴. Tím ovšem také došlo k výraznému rozmazání samé hranice mezi kozáky a prostým lidem. V podstatě každý rolník či měšťan, který měl prostředky k vojenské službě, se v této době mohl nechat zapsat do kozáckého regimentu a požívat s tím spojené privilegia¹⁴⁵. Kozák od sedláka byl tak často těžko k rozeznání.

V literatuře často nalezneme předpoklad, že Chmelnický a jeho staršina byli náhlým výbuchem lidového povstání sami nemálo překvapeni a ne úplně nadšeni, a že místo aby povstání vedli oni, vedlo samo povstání je. Peter Englund píše: „*Chmelnický sám byl statkář, a proto trochu neochotný revolucionář; víc mu šlo o to dát lidu nového pána než nový společenský řád.*“¹⁴⁶ O překvapení jistě nemůže být pochyb, nicméně Chmelnický si očividně rychle uvědomil možnosti, které mu daný vývoj skýtá, a rozhodl se je pragmaticky využít. Za správnou tak pokládám hypotézu, kterou ve své práci doložil Holobuckyj: „*B. Chmelnický náležel k těm představitelům kozácké staršiny a ukrajinského šlechtictva, kteří rozuměli, že restaurace nevolnických poměrů není možná, jelikož bez účasti rolnictva nebylo možné pomyslet na osvobození od vlády Polska. Chmelnický a jeho lidé tak dokázali své stavovské zájmy, třebas*

---

¹⁴¹ POWIDAJ: Kozacy zaporozcy na Ukrainie, str. 78.

¹⁴² HOLOBUCKYJ: Zaporozke kozactvo, str. 402.

¹⁴³ SUBTELNY: Ukraine a history, str. 140.

¹⁴⁴ JAKOVLEVA: Hetmanščina v drugij polovyni 50-ch rokiv, str. 77.

¹⁴⁵ SUBTELNY: Die Zeit der Hetmane, in: Geschichte der Ukraine, ed. F. Golzewski, str. 93.

¹⁴⁶ ENGLUND: Nepřemožitelný, str. 17.

*dočasně a v omezené míře, podřídít zájmům „celonárodním“.*¹⁴⁷ To se ukázalo i při vyjednávání v Moskvě roku 1654, kdy Chmelnický žádal, aby počty záporožského vojska nebyly nijak omezovány a aby byl zachován daný stav na Ukrajině. S tím v té době car neměl velké problémy, jelikož Chmelnický navíc dodal, že „*plat od carského veličenstva na ty kozáky ne-žádá*“.¹⁴⁸ K faktickému omezení registrem nakonec přes veškeré pokusy skutečně po dlouhou dobu nedošlo a množství pokozáčených sedláků si tak udrželo svá práva po celé půlstoletí. Kozácký registr byl složen až na počátku 18.století. Dá se však předpokládat, že, vzhledem k onomu rozostření hranice, platilo zmíněné daňové osvobození jen pro ty kozáky, kteří právě aktivně sloužili vojenskou službu.¹⁴⁹

Nevolný ukrajinský lid si bezpochyby Chmelnického povstáním polepšil. Tuhé nevolnictví východního typu, které bylo praktikováno v Rzeczypospolite, bylo nahrazeno daňovými odvody, popřípadě službami pro vojsko. O něco méně nadšení mohli být měšťané oněch nemnoha nevelkých ukrajinských měst, pro které v obchodu a řemeslech od daní osvobození kozáci často představovali i nevítanou konkurenci¹⁵⁰ a život jim leckdy stěžovali i místní kozáčtí hodnostáři. Polský historik Wladyslaw Serczyk tehdejší urbanizaci charakterizuje takto: „*V šedesátých letech bylo na Levobřeží kolem 90 měst, ve kterých žilo 20% obyvatel. Víc jak polovina z nich přitom měla charakter rolnický, a často se od vesnic odlišovala jen formálně*“.¹⁵¹ Krom daní z vaření vodky a piva, mletí obilí, tabáku a prodeje zboží na ryncích museli ještě zabezpečit bezplatné ubytování a povoz, spolu s výživou místní kozácké správě.¹⁵² Města však mohla užívat jisté samosprávy i vlastního právního řádu a soudnictví, část se jich řídila právem Magdeburským. Jejich pozice se tak od doby před povstáním příliš nezměnila.

2.2.   Sociální segregace kozáctva

V roce 1657 kozáctvo zdaleka nevystupovalo jako monolitický útvar. Při pohledu na jeho charakter a historii je to však více než pochopitelné. Značné rozdíly uvnitř kozáctva i propast, která vězela mezi jednotlivými kozáckými „třídami“, totiž nebyly zdaleka jen výsledkem Chmelnického povstání. Kozáctvo bylo naopak zřetelně diferencováno už dlouho předtím a

---

¹⁴⁷ HOLOBUCKYJ: Zaporozke kozactvo, str. 399; srov. Jakovleva: Hetmanščyna v druhoj polovyni 50-x rokiv, str. 76.

¹⁴⁸ HOLOBUCKYJ: Zaporozke kozactvo, str. 398.

¹⁴⁹ Tamtéž, str. 405.

¹⁵⁰ Krom své bojové profese kozáci tradičně provozovali i obchod, rybolov a množství řemesel. Jejich výčet nám poskytuje kartograf Guillaume Beauplan ve svém popisu – BEAUPLAN: Opys Ukrajiny, str. 25-26.

¹⁵¹ SERCZYK: Historia Ukrainy, str. 143.

¹⁵² Tamtéž, str. 142-143.

náznaky příštích rozporů se objevovaly minimálně od konce 16.století. Již deník habsburského posla Ericha Lassoty von Steblau k Záporožské Síči z roku 1594 popisuje spory mezi Záporožci a oddílem svobodných městských kozáků¹⁵³. Ve skutečnosti je velmi obtížné vůbec kozáctvo samotné ve starším období nějakým způsobem celistvě charakterizovat či zařadit do obvyklých termínů té doby. Podrobně se tímto problémem zabývá ve své práci Carsten Kumke, který mimo jiné píše: „*Otevřenost vůči všem sociálním vrstvám, jakož i vůči zástupcům různých národností i náboženství, činí obtížným hovořit vůbec o kozácích jako o nějaké sociálně či etnicky ucelené kategorii*“¹⁵⁴. Vývoj během 16. a 17. století však ve zjednodušení dospěl ke zformování dvou zvláštních sociálních tříd, staršiny a černě. Samostatným problémem s tím souvisejícím bylo pak vyčlenění Záporožské Síče a síčových kozáků.

Staršina tvořila jakousi elitní třídu, vojenský a správní management kozáctva. Rekrutovala se z vojskových hodnostářů, v jejichž čele stál ataman, resp. hetman. Její důležitost a nezávislost se zvyšovala v průběhu 17.století v souvislosti s procesem specializace a rostoucí organizace kozáků¹⁵⁵. Nároky na vůdčí pozice i jistá ztráta bezprostředního kontaktu mezi řadovými kozáky a vyšší staršinou způsobily vyčlenění zasloužilých a vlivných členů staršiny ve zvláštní sociální třídu. Často se zde uplatňovali příslušníci bohatých kozáckých rodů i drobné rusínské šlechty, kteří si mezi kozáky vydobyli výsadní postavení. I v původně pověstně rovnostářské kozácké společnosti majetkové a třídní disproporce postupem času narůstaly. Zároveň je však třeba dodat, že možnosti sociálního vzestupu byly ve vojsku stále veliké a staršina nebyla žádným uzavřeným útvarem. Vojenské výpravy ze Záporoží, na Černé moře, Krym a posléze proti Rzeczypospolite byly ideální příležitostí k získání úcty, majetku a postavení. Příkladem sociální mobility pozdější doby byl i hetman Levobřeží Ivan Brjuchovecký, který byl původem z nevýznamného kozáckého rodu. Charakteristické však je, že tuto pozici získal díky zvolení na Síči, kde se zachovala demokratická volba atamana černí.

Bohatí a vlivní městští kozáci byli během 1. poloviny 17.století shromáždění zpravidla mezi tzv. *registrovanými kozáky*. Institut kozáckého registru vznikl za panování polského krále Zikmunda II. Augusta¹⁵⁶ a rozšířil se za jeho nástupců¹⁵⁷. Měl se stát prostředkem kontroly nad kozáctvem pomocí vytvoření oddílu vybraných kozáků, kteří budou přijati do oficiální

---

¹⁵³ THE DIARY of Erich Lassota, str. 95; tento oddíl svobodných kozáků byl tehdy veden Severynem Nalyvajkem, který si nepřátelil Záporožce svou službou polskému magnátovi během Kosynského povstání.

¹⁵⁴ KUMKE: Führer und Geführte, str. 59; srov. Henry HAVELOCK: The Cossacks in the Early Seventeenth Century, The English Historical Review, roč. 13, 1898, č. 50, str. 243.

¹⁵⁵ K této problematice KUMKE: Führer und Geführte, str. 207-217.

¹⁵⁶ Zikmund II. August (1520-1572), 1548-1572 polský král, roku 1572 pověřil korunního hetmana Jazlowieckého uspořádat 300 členný kozácký registr.

¹⁵⁷ Natalia POLONSKA-VASYLENKO: Geschichte der Ukraine, str. 252; KUMKE: Führer und Geführte, str. 152-173.

královské služby, i s příslušným platem a svobodami. Problém tkvěl ve velikosti tohoto registru, který až do roku 1648 osciloval v rozmezí tři až osm tisíc mužů a mohl tak pojmut jen omezené množství. Na samotné Ukrajině zůstávala velká masa nezařazených kozáků, označovaných za tzv. *městské (horodové)* kozáky, v kontrastu s kozáky *síčovými*, kteří měli formální postavení *chlopů*, tedy obyčejných nevolných rolníků. Čas od času byli polskou vládou využíváni ve válečných taženích¹⁵⁸, jinak však trval tlak na jejich znevolnění, před nímž často prchali na *Divoká pole*, krajinu mimo dosah účinné polské kontroly na dolním toku Dněpru, kde se nacházelo Záporoží a Síč. Právě ve svobodných městských kozácích a registrovaných kozácích můžeme sledovat osu rozdělení kozáctva na staršinu a čern - dvě sociální skupiny, jejichž střetávání se stalo jedním z hlavních důvodů vnitřních tenzí v pozdějším hejtmanátu.

Povstání Bohdana Chmelnického tuto diferenciaci neodstranilo, naopak ji posunulo na vyšší úroveň. To souviselo jednak s výše popsanými správními změnami Vojska Záporožského, především ale s velkými sociálními změnami v tomto útvaru. Ty proběhly na obou stranách společenského spektra. Zmíněn zde již byl ohromný nárůst počtu kozáctva, který rozostřil hranici mezi kozáky a rolníky a dal v podstatě pojmu *čern* nový význam. Zároveň se v průběhu povstání ke kozákům připojili i četní zástupci bohatého měšťanstva i ukrajinské šlechty¹⁵⁹, a to nejen ti, kteří už v řadách registrovaných kozáků vystupovali předtím, jako Bohdan Chmelnický. Nejextrémnějším příkladem byl právě již zmíněný Jerzy Niemerycz, který byl před povstáním druhým největším pozemkovým vlastníkem na Ukrajině¹⁶⁰ a představoval prototyp ukrajinského magnáta. Právě podíl kozáků šlechtického původu přitom mezi vyšší staršinou po celé období Chmelnického získával stále dominantnější postavení¹⁶¹.

Příslušníci staršiny měli pochopitelně často jiné zájmy než řadové kozáctvo. Z jednání s magnáty a ze zvětšení registru mohli nejvíce vytěžít právě oni a byli proto zpravidla více kompromisněji naladěni než chudá prostá čern. Postavení staršiny se po vypuknutí povstání značně proměnilo, nyní převzali roli nové elity země, spravovali najednou celou Ukrajinu a tuto svou pozici si chtěli rozhodně udržet. Je proto logické, že právě velká část tradiční staršiny a kozácké šlechty se rozhodně stavěla proti pokusům Moskvy o omezení autonomie a podřízení správy vojvodům. Návrhy, které zprvu předkládalo Polsko, byly však v tomto ohledu

---

¹⁵⁸ Například při tažení proti Turkům roku 1621, kdy pod hetmanem Sahajdačným bojovalo u Chotimi až 40 000 kozáků, kteří měli rozhodující podíl na polském vítězství; detailněji o Sahajdačném a počátcích kozáků např. ve: SERCZYK: *Na dalekiej Ukrainie*; Leszek PODHORODECKI: *Sicz Zaporoska*, Warszawa 1960.

¹⁵⁹ K tomuto tématu LYPYNSKYJ: *Ukrajina na perelomi*, str. 98-108.

¹⁶⁰ TAZBIR: *The Political Reversals of Jurij Nemyryč*, str. 307-308.

¹⁶¹ Srov. DABROWSKI: *Pochodzenie spoleczne*, str. 51; Dabrowski ve své analýze bohužel směřuje pokozáčenou šlechtu se šlechtou, která se k Vojsku Záporožskému přidala až po jeho převzetí moci. Stejně tak zde údaje o původu velké části staršiny chybí a můžeme se o nich tedy jen dohadovat. Přesto se jeho závěr o rostoucí dominanci podílu kozáků šlechtického původu ve vyšší staršině zdá správným, viz. str. 38 této práce.

zpravidla mnohem akceptovatelnější a zprvu v podstatě neohrožovaly výlučné postavení staršiny a hetmana v zemi. Ústupky v nich šly většinou na úkor řadového kozáctva a naopak nabízely upevnění postavení generální staršiny i některá privilegia, včetně vstupu do šlechtického stavu. To však zároveň podkopávalo nesmírně důležitou autoritu staršiny u černě.

Staršina se navíc stala nástupcem všemocné polské šlechty do jisté míry i co se držby pozemků týče. Mnozí z nich vlastnili už před povstáním statky a patřili k nižší pravoslavné šlechtě, což mohlo indikovat do jisté míry i jejich budoucí zájmy – zvětšení moci, majetku i kontroly nad masou rolníků i kozáků. Ohromné, anarchisticky naladěné masy kozácké černě přirozeně leckterým z nich nikterak neimponovaly, byť jak vidíme na zmíněném příkladu Chmelnického, byli cíle vůdčí staršiny o dost komplexnější¹⁶². Právě rostoucí majetkové a sociální rozdíly mezi staršinou a černí působily v kozácké společnosti značné tenze. Staršina ze svého postavení nemálo profitovala, ovšem ne vždy úplně čestnou cestou. Velké majetky získali například Teterja či Vyhovský, kteří za tímto účelem ještě za Chmelnického aktivně agitovali i u Alexeje Michajloviče¹⁶³. Car, jakož i hetman, skutečně přiřkli vlivné staršině i církevním institucím mnoho pozemků.

Problémem se bohužel ukázalo i působení některých plukovníků a dalších hodnostářů. Daně, které byly vybírány z měst, nominálně náležely hetmanskému úřadu pro potřeby vojska. Většina této sumy však uvízla právě v rukou staršiny, což vyvolávalo nespokojenost nejen u měšťanů a vesničanů, ale především u masy prostých kozáků, která často živořila bez prostředků. Právě tento fakt byl diskutován už v roce 1657 v Moskvě při jednávání s Teterjou „*Nyní plukovníci v Nižinském i jiných plucích berou na daních po 2 i 3 zlatých; hetmanovi ale zdaleka nedávají všechno, zbytek si nechávají sobě*“¹⁶⁴. Z doby Vyhovského máme k dispozici i universál vydaný hetmanem v reakci na stížnosti měšťanů z Černihova, ve kterém kárá místního plukovníka a kozáky: „*Suplikovali nám měšťané černihovští, že nemalou škodu, jak v pachtovném, tak ve svých příjmech, od kozáků i samého plukovníka utrpěli.*“¹⁶⁵

Pro kozáckou čern byla největším imperativem její volnost a udržení dosavadních práv. Nesmírným zvýšením podílu kozáků ve společnosti po roce 1648 a rozostřením rozdílu mezi ní a *chlopy* se zvyšovaly i rozpory mezi černí a staršinou. Jakýkoli plán na omezení kozáků do registru se tedy neseťkával s příznivým přijetím, jelikož lidí hlásících se ke kozákům bylo

---

¹⁶² Podobné pokusy o popsání intencí skupin a tříd jsou ostatně vždy do jisté míry příliš zobecňující a zjednodušující. I vyšší staršina byla souborem lidí různého původu, ambicí a představ. Na to je třeba při dalších závěrech vždy brát zřetel.

¹⁶³ HOLOBUCKYJ: Zaporozke kozactvo, str. 400.

¹⁶⁴ HRUŠEVSKYJ: Istorija Ukrajiny-Rusy X, str. 15.

¹⁶⁵ Universal Ivana Vyhovského černihovskému plukovníku a staršině z 16. listopadu: UNIVERSALY ukrajinskych hetmaniv, č. 19, str. 62.

obyčejně mnohem více, než i ten nejvelkorysejší registr mohl absorbovat. Nedobrovolný návrat k práci na poli pro ně většinou nebyla přijatelná alternativa. Zcela nepřijatelný pak pro ně byl návrat starých poměrů a obzvláště polské šlechty, která se sebou přirozeně nesla staré reminiscence. Z tohoto úhlu pohledu se jeví vývoj, který následoval po uzavření Hadjačské smlouvy roku 1659, zcela pochopitelný. Ironií osudu však zájmy černě v této době využívala především Moskva, která se stylizovala do role obránce kozáckých svobod proti útlaku generální staršiny. Sama byla přitom příkladem toho nejautokratičtějšího státu s tuhým nevolnickým systémem, a není pochyb o tom, že k podobnému uspořádání mířila odstraněním autonomie i na Ukrajině.

Byla však skutečně domácí válka propuknuvší na Ukrajině po smrti Chmelnického jakýmsi „třídním bojem“? Domnívám se, že ne tak docela. Sociální krize a nespokojenost černě se staršinskou vládou jistě hrály při vypuknutí sporů velikou roli. Ve své podstatě se ale střety, jež propukly mezi promoskevským, propolským, potažmo proautonomním křídlem v období *Ruiny*, odehrávaly stále na bázi boje o moc mezi jednotlivými uskupeními staršiny mezi sebou. Agitace sociálními argumenty však získávala vždy množství přívrženců z řad kozáků. Jak podotýká Jakovleva: „*Právě o anarchistický element pokozáčených, využívaje populistická hesla, se opírali Puškar a Barabaš. Právě je využila pro své plány Moskva, jež prahla po oslabení hetmanské vlády.*“¹⁶⁶ Kozáci byli stále společenstvím svobodomyšlným a relativně demokratickým, takže nálada mas hrála velkou roli. Na samotnou tvorbu politiky však měly ve skutečnosti větší vliv mocenské ambice jednotlivých členů staršiny, kteří černě využívali pro své účely.

---

¹⁶⁶ JAKOVLEVA: Rujina hetmanščyny, str. 5.

3. Vývoj frakcí kozácké staršiny

Osou střetů v hejtmanátu se po nástupu Vyhovského stalo především soupeření různých zahraničně-politických koncepcí ukrajinské státnosti, které se staly základem pro vytvoření jednotlivých základních frakcí nejvyšší staršiny. Základních proto, že se posléze sami dále rozpadaly na soupeřící uskupení. Analýza jejich vývoje je cílem této kapitoly.

Jejich základy můžeme zajisté hledat hluboko v periodě *Chmelničiny*¹⁶⁷. I Bohdan Chmelnický se musel potýkat s opozicí, nicméně nedal nějakým partikulárním proudům v rámci staršiny velký prostor a přes občasné problémy si dokázal prosadit svou vlastní koncepci vlády. Po jeho smrti však došlo nejen k oslabení hetmanské vlády, ale i ke značnému zkomplikování mezinárodní situace. Zahraniční pomoc rázem mohla vyzvednout k moci skupiny s různými partikulárními zájmy. Ukrajinský historik Valerij O. Ševčuk popisuje ve své práci dvě linie: „*Po smrti Chmelnického se výrazně formují dvě uskupení: autonomistické, do kterého patřila ukrajinská šlechta, která se přidala k B. Chmelnickému, většina kozácké staršiny a celé Pravobřeží; druhé uskupení bylo promoskevské a utvořilo se kolem ambicí poltavského plukovníka Martyna Puškara, jehož podporovala část Záporožců.*“¹⁶⁸ Přes jistou schematičnost z tohoto rámcového rozdělení budu vycházet na začátku své analýzy i já. Otázka rozdělení jednotlivých staršinských uskupení se však stala postupem doby stále komplikovanější. Narážíme při tom právě na specifika kozáckého vládního uspořádání, jež se při povstání vytvořilo. Moc zde nebyla centralizována do role monarchy a jeho podřízených. Vliv v hejtmanátu byl po smrti Chmelnického do značné míry rozdělen mezi jeho staré spolubojovníky, plukovníky a členy generální staršiny. Vzhledem k jejich rozdílným cílům, ambicím a osudům se brzy situace na Ukrajině stala velmi nepřehlednou, zvláště vzhledem k našim často kusým informacím. Rozbor staršinských uskupení je tak zároveň hledáním odpovědi na otázku, kdo držel v hetmanščině v průběhu času moc.

3.1. Autonomisticky a protimoskevsky orientované frakce

O podřízení moskevskému carovi mělo množství kozáků pochyby již v době Perejaslavské smlouvy. Tyto pochyby díky politice Moskvy v letech po smrti Chmelnického ještě zesílily a vytvořila se velká skupina vlivné staršiny, v čele s hetmanem Vyhovským, která viděla budoucnost hejtmanátu v docela jiném uspořádání. Za její proponenty v této době můžeme po-

---

¹⁶⁷ Jejich rozbor v JAKOVLEVA: Hetmanščina v drugij polovyni 50-ch rokiv, str. 109-131.

¹⁶⁸ Valerij O. ŠEVČUK: Kozacka deržava, Kyjiv 1995, str. 91.

važovat mnoho významných kozáckých představitelů, jako byli Ivan Bohun¹⁶⁹, Anton Ždanovyč¹⁷⁰, Ostap Hohol¹⁷¹, Petro Dorošenko¹⁷², Mychajlo Chaněnko¹⁷³, Hryhorij Huljanyckij¹⁷⁴, či Ivan Kravčenko¹⁷⁵. Ti všichni byli zasloužilí plukovníci ještě z doby Bohdana Chmelnického. S výjimkou Petra Dorošenka, který však patřil k jednomu z nejvýznačnějších kozáckých rodů, navíc všichni pocházeli z řad pravoslavné rusínské šlechty¹⁷⁶. Tento fakt je třeba brát v potaz, posuzujeme-li pro kozáky nezvykle feudální akcent Hadjačské smlouvy. Za hlavní zájem této skupiny v příštím počínání by se dalo označit zachování ukrajinské autonomie a omezení vlivu cizích mocností, který samozřejmě ohrožoval i jejich vlastního postavení v čele státu. Problémem však bylo, jak toho dosáhnout.

Bylo více než pravděpodobné, že při odstoupení od Moskvy budou kozáci potřebovat pomoc od další mocnosti. Cesta z jednoho područí tak vedla pouze přes další. Po ústupu Švédska z východoevropského prostoru nezbyvalo pro Vojsko Záporožské mnoho dalších variant. Paradoxně tou nejvhodnější se zdála být Rzeczpospolita, nesmiřitelný nepřítel z předchozích let. Ovšem stará nepřátelství se v pragmatické světové politice v momentu mění na srdečné přátelství, alespoň tak zřejmě uvažovali představitelé projektu Hadjačské smlouvy.

Pro Vyhovského a většinu jeho tehdejších příznivců bylo spojení s Polskem po mém soudu čistě účelové a zapadalo do taktiky, kterou lapidárně shrnuje ukrajinský historik Taras Čuchlib: „*Lákat krále carem a cara králem.*“¹⁷⁷ Tomu odpovídala i Vyhovského počáteční snaha přeci jen nalézt nějaký *modus vivendi* s Moskvou, jak dokládá i jeden z bodů Hadjačské smlouvy, který říká, že „*pokud by chtěl moskevský car začít válku s Poláky, kozáci mohou zachovat neutralitu.*“¹⁷⁸ Ještě na jaře roku 1658 psal Vyhovský putivlskému vojvodovi, že „*nebojuje proti ruským vojskům, ale proti svévolníkům a diví se, proč vojvoda Šeremetěv nepřátelsky proti kozákům nastupuje*“¹⁷⁹. Je však otázkou, do jaké míry to byla od hetmana pouze vyjednávací póza. V této době o smírném řešení už těžko mohl uvažovat. O jisté rezer-

---

¹⁶⁹ Ivan Bohun (?-1664), plukovník, 1651 a 1664-1665 nakazný hetman.

¹⁷⁰ Anton Mykytovyč Ždanovyč (?-1660), plukovník, vůdce kozáckého tažení se švédsko-sedmihradskou koalicí do Polska 1657, po pádu Vyhovského odešel do Polska.

¹⁷¹ Ostap Evstafij Hohol (?-1679), plukovník, 1671 a 1675-1678 nakazný hetman (Pravobřeží). Z Chmelnického plukovníků si dokázal udržet vliv zdaleka nejdéle, i díky pružnému měnění stran.

¹⁷² Petro Dorofijovyč Dorošenko (1627-1698), plukovník, 1665-1676 hetman.

¹⁷³ Mychajlo Stepanovyč Chaněnko (1620-1680), plukovník, 1669-1674 hetman Pravobřeží.

¹⁷⁴ Hryhorij Huljanyckij (?-1675), plukovník, vůdce obrany obleženého Konotopu na jaře 1659.

¹⁷⁵ Ivan Kravčenko (1629-1675), plukovník.

¹⁷⁶ Což dokládá dominanci rusínské pokozáčené šlechty v řadách vyšší staršiny; srov. DABROWSKI: *Pochodzenie spoleczne*, str. 48-52.

¹⁷⁷ ČUCHLIB: *Hadjacka uhoda ta ideja jiji vidnovlennja*, str. 52.

¹⁷⁸ Hadjačská smlouva z 6. září 1658: UNIVERSALY ukrajinskykh hetmaniv, str. 46, č. 4.

¹⁷⁹ List hetmana Vyhovského putivlskému vojvodovi Grigoriji Dolgorukému z 8. října 1658: AKTY JZR, T. IV, č. 87, str. 179.

vovanosti Vyhovského k novému svazku s Polskem může svědčit i titulatura, kterou hetman používal ve svých universálech. Až do roztržky s Moskvou se tituloval jako „*hetman s Vojskem jeho carského veličenstva Záporožským*“, poté však již pouze „*hetman s Vojskem Záporožským*“, beze zmínky polského krále. Ta se objevuje až na universálech Jurije Chmelnického po Čudovské bitvě¹⁸⁰.

V rámci Vyhovského skupiny však lze vysledovat i osoby, které měli obzvláštní zájem právě na dohodě s Polskem. Takové propolské křídlo v rámci staršiny tvořili v nastalé době především vyjednávači Hadjačské smlouvy – Jerzy Niemerycz a především Pavlo Teterja, v budoucnu instalovaný Polák za hetmana Pravobřeží, jemuž je dnešní historiografií často kladeno za vinu i předjednání nedostatečně výhodných podmínek Hadjačské smlouvy i to, že si více vyjednával své vlastní výhody v Rzeczypospolite¹⁸¹. Teterja očividně viděl v orientaci na Polsko šanci pro svůj výrazný kariérní postup, což se mu také splnilo.

Rzeczypospolita se mohla zdát pro autonomní skupinu správnou volbou i z toho důvodu, že byla momentálně velmi oslabena a zdánlivě přístupna dříve nemyslitelným kompromisům. Tato skutečnost měla však i druhou stranu mince, kterou ve svých plánech zjevně někteří polští příznivci podcenili. Polsko-litevská slabost logicky limitovala možnosti poskytnout kozákům účinnou ochranu před Moskvou, což byl přirozeně prvotní účel obnoveného polsko-kozáckého svazku. Právě na tento fakt doplatil v létě roku 1659 Vyhovský, který marně čekal na vojenskou pomoc z Rzeczypospolite. „*Nikdy bych do toho nedošel, kdybych nevěřil v brzký příchod vojska. Kdo byl viníkem takového mého neštěstí a převratu v otčině, bude musit složit účet u posledního soudu*“¹⁸² – tak si stěžoval v dopise polskému králi Vyhovský po svém pádu, když už přebýval pod polskou protekcí. Tuto slabinu na druhou stranu do jisté míry vyvažovalo spojení s Krymským chanátem, který Vyhovskému několikrát ochotně přispěchal na pomoc. Právě díky vojenské podpoře chána slavil hetman fenomenální vítězství nad moskevskými intervenčními silami u Konotopu v červnu 1659. Na rozdíl od éry Bohdana Chmelnického se zde však po vojenském úspěchu nedostavila euforie a lidové vzednutí ve prospěch hetmana. Stal se v podstatě pravý opak. Z jakého důvodu?

Dá se říct, že Vyhovského skupina při svých vyjednáváních s Varšavou velmi podcenila dopad dané dohody na nálady u řadových kozáků. Vyjednané podmínky obsahovaly kruciální

---

¹⁸⁰ UNIVERSALY ukrajinských hetmanů, str. 51-167.

¹⁸¹ Srov. ŠEVČUK: Kozacka deržava, str. 96-97; Hruševskij: Istorija Ukrajiny-Rusi X., str. 305-327; HOSTIČKA: Ukrajina mezi Polskem a Ruskem, str. 37-38; JAKOVLEVA: Hetmanščyna v druhoj polovyni 50-x rokiv, str. 122-123.

¹⁸² List Ivana Vyhovského polskému králi z 1. února 1660: PKK, T. III, č. CXXII, str. 414.

body, jako návrat polské šlechty ke svým majetkům¹⁸³ a sestavení registru, který byl po dalších ústupcích v redakci schválené sejmem určen na pouhých třicet tisíc. Smlouva naopak obsahovala body o vytvoření Knížecí ruského v rámci Rzecypospolite, nobilitaci vybrané části kozáků, či doživotní vládě Vyhovského, což vyvolávalo nepopulární feudální reminiscence. Hetman měl mít při ruce také pouze jemu podřízenou armádu žoldnéřů v počtu deset tisíc, jež měla očividně posílit jeho nezávislost na kozáckém vojsku. Celá tato záležitost tak skutečně působila jako snaha elitní staršiny postavit se na roveň polské *szlachtě* a v rámci Knížectví ruského převzít její postavení. Zajímavou poznámku k dopadu nobilitace má polský historik Andrzej Kaminski: „*Provedením nobilitace 100 kozáků z každého regimentu by se rozbila předchozí rovnost kozáků ‚de jure‘ a jednota jejich zájmů*“¹⁸⁴, píše. Pravoslavná šlechta byla samozřejmě součástí Vojsko Záporožského už dávno předtím a její postavení mezi kozáky bylo *de jure* zcela rovnocenné. Jistě však mohla panovat obava, že by se právě toto v nových podmínkách Ruského knížectví změnilo. Celá dohoda tak zapůsobila na čern jako „červený hadr“, který také rychle využili zástupci moskevské linie. Následky této politiky krátce shrnuje i tehdejší pražský tisk: „*Kozáci s Korunou Polskou nedávno srovnání učinili, a sice hlavně proto, aby svobodnými lidmi byli. Naproti tomu ale ti polští šlechtici, kteří u kozáků na Ukrajině statky mají, stejné poddané k robotě nutí a stejně jako předtím jak nevolníky je svírat chtějí. Proti nové rebelii nejen generál Niemerycz i s polskými a německými oddíly málo svedl, ale také generál Vyhovský byl s částí armády na útěk obrácen a mladý Chmelnický na jeho místo usedl...*“¹⁸⁵

Povstání proti Vyhovskému a polským silám v létě 1659 vyprovokované nastupující pro-moskevskou opozicí ve staršině ovšem moskevské linii okamžitý úspěch nepřineslo. Autonomisticky orientovaná staršina, na čele s Kravčenkem, Chaněnkem a Hoholem, ukázala v dané situaci velikou pružnost a Vyhovského sama odstavila. Jak ukazuje ve své práci Jakovleva: „*Ve skutečnosti Jurije Chmelnického nezvolili plukovníci – oponenti Vyhovského, ale naopak – jeho nejbližší druzi. Vědomě tak obětovali Vyhovského pro zachování celistvosti Ukrajiny.*“¹⁸⁶ Na stejném místě ruská historička také dokládá, že Vyhovského ke složení úřadu přesvědčil i polský zástupce Andrzej Potocki¹⁸⁷ a v následné radě byl potvrzen svazek s Polsko-

---

¹⁸³ Byť jeho podoba měla být konkretizována na budoucí komisi s hetmanem a návrat každého šlechtice měl být vázán na povolení hetmana.

¹⁸⁴ Andrzej KAMINSKI: The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union, in: HUS, roč.1, 1977, č. 2, str. 192.

¹⁸⁵ Relace z Poodří 21. listopadu otištěná v pražských novinách 4. prosince 1659: ORDINARI wochentliche sambstags Postzeitung, č. CLXXXIII.

¹⁸⁶ JAKOVLEVA: Rujina hetmanščyny, str. 11.

¹⁸⁷ Andrzej Potocki (1618-1663), polský šlechtic, vojvoda braclavský.

litevskou unií. Jak psal Potocký ve svém dopise: „*Chmelnický pak během rady vznesl mezi kozáky dotaz, koho chtějí mít za vladaře, královskou milost nebo moskevského cara? Všichni odpověděli, staršina i prostý lid, že chtějí vaší královskou milost*“¹⁸⁸ Oproti obecně známému zjednodušenému schématu tak nedošlo k přechodu k Moskvě a druhé Perejaslavské radě ihned se zvolením Chmelnického.

Odstavením Vyhovského však staršina nijak nezměnila objektivní situaci, kterou bylo vzbouřené Levobřeží obsazené moskevskou armádou a Rzeczpospolita neschopná kozáky podpořit. Již záhy tedy tato autonomistická staršinská frakce zcela změnila kurz a přísahala věrnost carovi. Její deputáti předali moskevským zástupcům návrh smlouvy známé jako Žerdivské statě¹⁸⁹. Tento dnes pozapomenutý dokument je možno chápat jako ideální představu autonomistické staršiny o pozici hejtmanátu v rámci Moskevské říše. Podmínky zde uvedené byly pro kozáckou autonomii nebývale příznivé. Mimo jiné, krom Kyjeva, rušily ustanovení o vojvodech v ukrajinských městech, povolovaly hetmanovi jednat s cizími zeměmi, či zakazovaly přijímat v Moskvě posly z Vojska Záporožského bez vědomí a souhlasu hetmana¹⁹⁰. Nicméně Moskva takový dokument neakceptovala a brzy poté si v příhodné chvíli vynutila svolání nové rady do Perejaslavy, kde za nepřítomnosti velké části plukovníků autonomního křídla¹⁹¹ nadiktovala Chmelnickému podmínky, které autonomii naopak nebývale omezovaly, zcela v intencích moskevských požadavků z podzimu 1657. Navíc zde bylo nařízeno v případě dopadení odeslat do Moskvy Vyhovského i s celou jeho rodinou a pod trestem smrti bylo zakázáno účastnit se vojenských záležitostí či přijmout jakýkoli úřad velké části Vyhovského příznivců ve staršině, mimo jiné plukovníkům Huljanyckému a Ždanovyči, který uprchli do Polska¹⁹².

To byl přímý útok na autonomistickou staršinu, který pokračoval i následným dobytím Starého Bychova, jež byl bráněn Vyhovského bratrem Danilem a švagrem Ivanem Nečajem. Oba byly následně odesláni do Moskvy a přes protesty Chmelnického, který s nimi byl taktéž pří-

---

¹⁸⁸ Zpráva Andreje Potockého králi ze 7. října 1659: PKK, T. III., č. CIII., str. 376; srov. Zpráva Vyhovského králi z konce prosince 1659: PKK, T. III., č. CXVIII, str. 407-409.

¹⁸⁹ JAKOVLEVA: Rujina hetmanščyny, str. 19; HOROBEC: Vid sajuzu do inkorporaciji, str. 34; přepis Žerdivských statí ve Zprávě o dění na Jižní Rusi bojara knížete Alekseje Trubeckého, Vasila Šeremetěva, knížete Grigorije Romodanovského, Ilariona Lopuchina a Feodora Griodova ze 30. listopadu: AKTY JZR, T. IV, č. 115, str. 255-257.

¹⁹⁰ Což očividně mělo zamezit opakování scénáře Puškara s Barabašem.

¹⁹¹ JAKOVLEVA: Rujina hetmanščyny, str. 20; HOROBEC: Vid sajuzu do inkorporaciji, str. 35; Rady se mimo jiné neúčastnili Bohun, Hohol, Chaněnko i Kravčenko, jež byli posláni na hranici proti Tatarům.

¹⁹² Přepis Perejaslavských statí ve Zprávě o dění na Jižní Rusi bojara knížete Alekseje Trubeckého, Vasila Šeremetěva, knížete Grigorije Romodanovského, Ilariona Lopuchina a Feodora Griodova ze 30. listopadu: AKTY JZR, T. IV, č. 115, str. 262-269.

buzensky spřízněn, později popraveni¹⁹³. V kontextu výše popsaných zájmů autonomistické staršiny tedy není divu, že o rok později během válečných operací pod Čudovem a Slobodiščami staršina, nominálně v čele s Chmelnickým, ochotně opět změnila stranu. Delegaci jednající o nové dohodě s Polskem a Krymem přitom tvořili opět výše zmínění Dorošenko, Čaněnko a Kravčenko¹⁹⁴. Na straně Poláků už zde vystupoval i Pavlo Teterja, „*který byl v otočení Chmelnického rádcem a pověřencem korunního hetmana Lubomirského*“, jak píše ve své relaci polský kronikář¹⁹⁵.

Rzeczpospolita se však ihned po tomto triumfu opět položila do vnitřních problémů a hetmanské síly nedokázaly Levobřeží získat zpět pod kontrolu. Ukrajina se stala poprvé fakticky rozdělenou. Autonomisté tedy svým odstavením Vyhovského oddálili rozdělení Ukrajiny o pouhý jeden rok, dál už se jejich politika ukázala být s Moskvou neslučitelná. Ztratili tak zároveň na dlouho veškerý vliv na levobřežní Ukrajině.

V nastalých podmínkách se situaci i na samotném Pravobřeží pro kozáky silně zkomplikovala. Pravobřežní Ukrajina se stala v podstatě mlýnským kamenem mezi Polsko-litevskou unií a Krymským chanátem, kteří byly až do roku 1666 nominálními spojenci, ale fakticky bylo kozácké území i po tuto periodu svědkem jejich skrytého boje o kontrolu nad tímto teritoriem. Oslabená staršina tak měla stále méně kontroly nad vlastním územím a z jejího středu se navíc vytvořily skupiny, jež se opíraly o podporu jednoho ze dvou protektorů. Jurij Chmelnický se ještě nějakou dobu pokusil neúspěšně lavírovat a uplatňovat politiku rovnováhy, když byl nucen jednat s králem i chánem, a dokonce i s Lubomirského konfederací¹⁹⁶. Nepodařilo se mu však přimět Rzeczpospolitou k žádnému kompromisu a nezískal ani potřebnou podporu ke sjednocení Ukrajiny. I autonomistická staršina se po Čudovské dohodě odklonila od projektu Knížectví ruského a prosazovala autonomii zachovávající struktury Vojska Záporožského, nicméně z polské strany bylo minimum ochoty kozákům nezávislost srovnatelnou s Hadjačskou smlouvou oficiálně poskytnout. Po nepodařeném tažení na Levobřeží roku 1663 byl Jurij Chmelnický donucen bulavy se sám vzdát a odejít do kláštera. Na jeho udržení v úřadu už neměl zájem nikdo ze zainteresovaných.

Jeho nástupcem se stal Pavlo Teterja, kandidát polského trůnu. Teterja po jednáních o ratifikaci Hadjačské smlouvy zůstal ve Varšavě a vstoupil do královských služeb. Po Čudovské bitvě byl díky tomu také prosazen na místo generálního písaře a získal velký vliv na mladého

---

¹⁹³ JAKOVLEVA: Rujina hetmanščyny, str. 33-47.

¹⁹⁴ ČUCHLIB: Hadjacka uhoda ta ideja jiji vidnovlennja, str. 53.

¹⁹⁵ WOJNA POLSKO-MOSKIEWSKA pod Czudowem, str. 84.

¹⁹⁶ JAKOVLEVA: Rujina hetmanščyny, str. 258-262.

Chmelnického, ovšem pro odpor staršiny i samotného Jurije k jeho propolské politice musel úřad velmi brzy opustit. Posléze se z Varšavy opět vrátil, už coby královský sekretář, který dodával dvoru informace o počínání hetmana, jež vzbuzoval u polské vlády nedůvěru svými styky s krymským chánem, levobřežní staršinou i svým odporem k návratu polské šlechty¹⁹⁷. Po kýženém obdržení hetmanské bulavy Teterja sice v prvních týdnech obnovil smlouvu o přátelství s krymským chánem a vznesl ke dvoru požadavky na vrácení majetku od uniatské církve, nicméně brzy na to se již zcela opřel o podporu polského panovníka. Teterja je dnes v historiografii vnímán velmi různě. Ukrajinský historik Volodymyr V. Hazin zdůvodňuje jeho polskou orientaci snahou čelit krymskému tlaku: „*Hlavní ambicí hetmanského úřadu se stala redukce krymského vlivu na minimum*“¹⁹⁸, Jaroslav R. Daškevič ve své obraně Teterji argumentuje snahou o sjednocení Ukrajiny. Naopak mnohými jinými historiky je Teterja popisován velmi negativně, jako ambiciózní kariérista¹⁹⁹. Teterja byl jistě mnohem spíše velmi ambiciózním pragmatikem, než oddaným sluhou polského krále, nicméně svou cestu na vrchol spojil právě se spoluprací s Polskem, zdaleka ne vždy ve prospěch Vojska Zápороžského. Díky ní byl také do nejvyššího úřadu zvolen. Veškerou svou činností od roku 1658 do konce svého hetmanství se každopádně profiloval jako věrný přívrženec polského dvora, jak byl také současníky vnímán. Vzbouzel tak nechuť i u autonomistické staršiny. S Daškevičem se tedy v pohledu na něj nemohu ztotožnit, byť se Teterjovi opravdu nedá upřít upřímná snaha o sjednocení Ukrajiny a podřízení levobřežních pluků své vládě, ať už diplomatickou, či vojenskou cestou. Jeho koncepce však skončila naprostým neúspěchem.

Tatarským tlakem byl Teterja tísněn po celou dobu své vlády a byl donucen se mu přizpůsobit. Marně ihned od svého nástupu roku 1663 adresoval králi četné dopisy, ve kterých v této záležitosti žádal o pomoc: „*Těžko popsát, jaké zločiny činní horda, zůstávající na Ukrajině k pomoci. Sdírá s chudých lidí majetek, činí jim nehorázná muka, nespravedlivě zajímá, i přes přátelství osvědčené přísahou*“²⁰⁰. Teterja soustředil všechny své síly především k tomu, aby pod polskou svrchovaností opět sjednotil Ukrajinu. Za úspěch jeho strategie je možné vnímat to, že dokázal přesvědčit Jana II. Kazimíra k poslednímu velkému tažení na Levobřeží. Diplomatická jednání i vojenské tažení v letech 1664-1665 však nakonec zcela selhala.

---

¹⁹⁷ ČUCHLIB: Hetmany pravoberežnoji Ukrajiny, str. 43-44; Jakovleva: Rujina hetmanščyny, str. 257-258.

¹⁹⁸ HAZIN: Krym-Ukrajina: polityčni stosunky periodu hetmanuvannja Pavla Teteri, str. 65.

¹⁹⁹ Srov. Jaroslav Romanovyč DAŠKEVIČ: Pavlo Teterja, in: Volodari hetmanskoji bulavy, Kyjiv 1995, str. 253-284, SMOLIJ, STEPANKOV: Ukrajinska nacionalna revolucija, str. 258-267, JAKOVLEVA: Rujina hetmanščyny; Daškevič přirovnává Teterju k B. Chmelnickému a vidí v jeho počínání především snahu o sjednocení a nezávislost Ukrajiny, k níž potřeboval Teterja nejdříve za pomoci Polska vypudit z Ukrajiny Tatary a připojit Levobřeží. Z jeho pohledu vychází i Stepankov. Naopak Jakovleva jeho činnost vnímá o dost negativněji.

²⁰⁰ JAKOVLEVA: Rujina hetmanščyny, citováno z: PVK, T. IV, str. 259-260.

Proti jeho ústupkům polské vládě a návratu šlechty se rychle zvedala vlna nevole, a to i z řad autonomistické staršiny. Ta vyvrcholila v protipolském povstání v letech 1664-1665²⁰¹, kterého se zřejmě zúčastnili i Jurij Chmelnický, Bohun, Dorošenko, Sirko a Vyhovský, snad i se skrytou podporou Tatarů²⁰². To bylo naplánováno právě v průběhu tažení kozáků a polského krále na Levobřeží. Povstalci však nebyli příliš koordinovaní a nezdá se, že by měli nějaký předem dohodnutý centrální plán. Tomu odpovídá i opravdu pestrý seznam účastníků. I nad skutečnou účastí některých z nich se vznášejí otazníky, k nimž prameny bohužel přinášejí jen nemnoho důvěryhodných informací. Rebelie byla každopádně pro svou roztržitost velmi rychle poražena a vina dopadla na přední zástupce autonomistického proudu. Ivan Bohun byl popraven na rozkaz polského krále pro své údajné vyjednávání s Brjuchoveckým, Vyhovskému byla Teterjou přiřknuta hlavní vina a byl na jeho povel také okamžitě zastřelen²⁰³. Chmelnický, Huljanyckij, i metropolita Tukalskyj²⁰⁴ byly posláni do pevnosti Malborku. Tetjana Jakovleva v tom vidí konec éry staré staršiny Bohdana Chmelnického jako takové, když na Levobřeží byla anihilována již předtím po Černé radě. Její role v osudech Ukrajiny však ještě nebyla u konce, jak ukázal záhy Petro Dorošenko.

Sám Teterja si krvavým potlačením povstání svou oblibu mezi kozáky nevylepšil. Jeho moc nyní již zcela zřejmě závisela na podpoře Polska, které však bylo pohlceno vlastními problémy. Zanedlouho byl tak pod tlakem Tatarů i útoků z Levobřeží přinucen uprchnout, i s odznaky a pokladnicí, do Polska. Těžko soudit, jaký byl ve skutečnosti plán jednotlivých povstalců. Zda si představovali budoucnost Pravobřeží pod svrchovaností Krymu, Moskvy, či zcela jinak. Matoucí je i načasování, jímž zamezili potencionálnímu sjednocení Ukrajiny a vojenské porážce Brjuchoveckého a Moskvy. Zřejmě se v první řadě jednalo o reakci autonomistického křídla na přílišný vliv Polska a návrat polské šlechty, všechny tyto otazníky však jasně symbolizují zmatečnost a bezvýchodnost, do jaké se dostala koncepce nezávislé Ukrajiny.

Tyto pochyby o motivech však nejsou na místě v případě Ivana Vyhovského, který se, rozčarován polskou nespolehlivostí, stal již od svého nuceného odchodu z hetmanství hlavním představitelem krymské linie, s jejíž pomocí chtěl opět získat vládu nad Ukrajinou a prosadit koncepci Knížecí ruského. Počátky jeho spolupráce s Tatary je možno vidět už v letech 1658

---

²⁰¹ Nejpodrobněji k tomuto tématu JAKOVLEVA: Rujina hetmanščyny, 341-406.

²⁰² Krym se však od povstání distancoval ihned, jakmile bylo rozdrčeno, srov. HAZIN: Krim-Ukraina, str. 68-69.

²⁰³ KOCHOWSKI: Historia panowania Jana, str. 274-276.

²⁰⁴ Josyp Tukalskyj (?-1675), 1663-1675 kyjevský metropolita, na svůj úřad byl zvolen přes odpor Teterji, proti němuž byl v trvalé opozici.

a 1659. Po svém nuceném odchodu využil těchto kontaktů a získal v Tatarech spojence pro své akce proti Moskvě, a do jisté míry i Polsku. Jak píše Jakovleva: „*Jeho aktivita nezůstala neznámou na královském dvoře a kvůli svým svazkům s Krymem se dostává s Poláky do problému.*“²⁰⁵ S Tatary se zúčastnil i jednání pod Čudovem a Slobodiščami, kde se snažil přispět k dohodě Chmelnického s chánem, snad i na úkor Poláků²⁰⁶. Proti Polsku se však Vyhovský otevřeně postavil až při zmíněném povstání roku 1664. Jak píše polský kronikář: „*Vojvoda kyjevský, který si již dávno přál vést kozáky a na Teterju, hetmana záporožského, se nepřejícně dívá, už počal některé kozácké starší, především Petra Doroša, přemlouvati, aby opustili Teterju i Polsko a jeho hetmanem vybrali...chtíc raději hordu než Poláky, vedl je svými listy. Lehko se dal Doroš i jiná staršina na zradu přesvědčit.*“²⁰⁷ Tento popis je však dán spíše předchozí rolí Vyhovského a budoucími činy Dorošenka za jeho hetmanství. Dorošenko zůstal ostatně jedním z mála neperzekuovaných a jeho role zřejmě nebyla velká. Ani Vyhovský se nestihl k povstání nakonec příliš aktivně zapojit. Přes Vyhovského neúspěch však byla jeho idea realizována již zakrátko poté právě hetmanem Petrem Dorošenkem. Naneštěstí ovšem v konečném výsledku neúspěšně.

Skupina autonomistů tedy nedokázala zabránit rozpadu hejtmanátu a pod její částečnou kontrolou zůstávalo jen Pravobřeží. I ona se navíc nevyhnula štěpení a cizími zeměmi kontrolovaným vůdcům na hetmanském stolci. Její koncepce se ukazovala čím dál více zmatečnou a bezvýchodnou a velké oslabení jí přineslo i neúspěšné protipolské povstání. Za epilog jejích snah a idejí považuji následnou éru posledního velkého hetmana, Petro Dorošenka.

3.2. Promoskevská skupina

Kořeny opozice v rámci staršiny, která se rozhodla opřít o přízeň cara, můžeme přirozeně najít právě ve vystoupení Martyna Puškara. Puškarovými motivy jsem se zabýval již výše, rád bych zde ještě zdůraznil rozdíl mezi ním a košovým atamanem Barabašem. Zatímco Barabaš byl do té doby nijak významný, neurozený kozák, který využil negativních nálad na Záporoží, Puškar byl vlivný kozácký vůdce, spolubojovník Bohdana Chmelnického, člen té nejvyšší staršiny. Oba se přitom opírali o podobný segment deklasované černě²⁰⁸ a Záporožců. Právě spojení těchto dvou rozdílných osob a rozdílných proudů předznamenalo charakter promoskevské linie.

---

²⁰⁵ JAKOVLEVA: Krymsko-tureckij faktor, str. 16.

²⁰⁶ Tamtéž, str. 16-17.

²⁰⁷ PAMIETNIK MIKOLAJA JEMIOLOVSKIEGO, str. 187.

²⁰⁸ ŠEVČUK: Kozacka deržava, str. 92.

Puškar nicméně při svém vystoupení zůstal, co se podpory další vlivné staršiny týče, poněkud osamocen. Pro vysvětlení je nutné si uvědomit, že v této době měl hetman Vyhovský ještě oficiální podporu Moskvy. Ta zprvu využívala opozici pouze jako prostředek nátlaku na hetmana, aniž jevila známky vůle předat ji nějakou skutečnou moc. Ani sám Vyhovský ostatně nejdříve nejevil zvláštní zájem od Moskvy se odtrhnout, jak je vysvětleno výše. I po uzavření Hadjačské smlouvy a začátku bojů ovšem Moskva mezi staršinou nezískala mnoho aktivních přívrženců. Na její stranu se postavili pouze znovu zformované zbytky přívrženců Puškara a Barabaše, do jejichž čela byl vybrán košový Ivan Bezpalyj²⁰⁹. Ten byl Romodanovským v listopadu 1658 prohlášen za hetmana Ukrajiny a *defacto* tak odstartoval hetmanské schisma. Letopisec Veličko ho nazývá „prvním na té straně Dněpru hetmanem“.²¹⁰ Ve skutečnosti však byla Bezpaloва moc minimální, opět slovy Velička: „*Maje u sebe několik tisíc kozáckého vojska, které přišlo z různých pluků, držel se boku Romodanovského jak vlk kozička, strachy jen trochu se vzdálit, aby nepadl do rukou Vyhovského.*“²¹¹ Slabou pozici Bezpaly potvrzuje i to, že vzápětí v Moskvě obdržel příslib hetmanství i bývalý posel Puškara Ivan Iskra²¹². Jeho kariéra však byla ukončena krátce na to smrtí při bojích na Ukrajině²¹³.

Považuji za charakteristické, že první významní zástupci staršiny, kteří se otevřeně postavili na stranu Moskvy, se objevili až koncem léta 1659. Koncem června jsou sice ruská intervenční vojska poražena u Konotopu, nicméně zároveň mezi kozáky samými narůstá odpor k Vyhovskému a k dohodě s Polskem. Fakt, že Vyhovský nedokázal své vítězství nijak zužitkovat, zřejmě konečně přesvědčil některé dosud Vyhovskému věrné plukovníky, že je na čase změnit stranu. Jako první tak učinil perejaslavský plukovník Tymofij Cjucjura²¹⁴, jak píše Samovidec: *Plukovník perejaslavský Cjucjura, bažící po hejtmanství, na radu protopopa nižninského Maksima i Vasjuty kozáka počal rebelii a pochytil a poslal na smrt několik starších Perejaslavy. Vyslal také žádost o pomoc Šeremetěvovi do Kyjeva.*“²¹⁵ Samovidec zde zmiňuje i dvě další osoby, oním protopopem byl již známý Maksim Fylymonovyč, jehož vliv se v 60. letech dále zvyšoval a stal se jednou z rozhodujících osob levobřežní politiky. Vasjuta byl pak

---

²⁰⁹ Ivan Bezpalyj (?-1718), 1658-1659 neoficiální hetman, posléze titulovaný jako hetman nakazny. Žil údajně až do roku 1718, což se zdá těžko uvěřitelné. Na začátku 18. století vstoupil do kláštera.

²¹⁰ LITOPIS VELIČKA, str. 236.

²¹¹ LITOPIS VELIČKA, str. 236.

²¹² Ivan Jakovyč Iskra (?-1659), posel Bohdana Chmelnického a Martyna Puškara, 1659 претендент на hetmana.

²¹³ LITOPIS VELIČKA, str. 246.

²¹⁴ Tymofij Cjucjura (?-1667?), plukovník, 1660 nakazny hetman, poslední zpráva o něm je z roku 1667, kdy přebýval v ruském zajetí.

²¹⁵ LETOPIS SAMOVIDCA, str. 32.

očividně plukovník Vasil Zoltarenko, který Cjucjuru záhy následoval, spolu s některými dalšími, jako byli Jakym Somko²¹⁶ a Ivan Sirko²¹⁷.

Pro promoskevskou frontu byla charakteristická roztržštěnost. Jakovleva píše ve své práci, že v době zvolení Jurije Chmelnického zde byly dvě hlavní promoskevské skupiny, které soupeřily o moc: bývalí puškarovci Ivana Bezpaly a Cjucjura s částí levobřežní staršiny²¹⁸. Během dalšího období se však tato situace rychle proměňovala. Ivan Bezpalyj je odsunut do pozadí²¹⁹. Podle Velička se místo něj stává nakazným hetmanem Jakym Somko²²⁰. Mezi promoskevskou staršinou však pro tuto chvíli soupeří o carovu přízeň především Zoltarenko a Cjucjura. Jak víme ze zápisků o rozhovoru Cjucjury s Šeremetěvem v Kyjevě, ztěžuje si zde Cjucjura: „*Když jsem pobýval v Moskvě a bil v čelo u velikého gosudara o majetky nepřitele a zrádce Ivašky Nečaja, bylo mi řečeno, že mi o tom bude ukaz velikého gosudara poslán... a já jsem v tom byl oskrblen, jelikož niženskému plukovníku Vasilu Zoltarenkovi byl dán Gomel, i protopopu Maksimovi majetek, a přitom to byla moje, Tymofije služba, a ne jejich.*“²²¹ Tato ukázka podle mě velmi dobře charakterizuje podstatu tehdejší promoskevské staršiny a její motivy.

Její jednotliví vůdci, Cjucjura, Zoltarenko, či Somko, se podle všeho na stranu Moskvy přiklonili z čistě oportunních důvodů a částečně zřejmě i pod tlakem okolností²²². Obecně se dá zřejmě prohlásit, že v dané situaci nevěřili v možnost oddělit se od moskevského cara a snažili se naopak vydobýt díky jeho přízni vyšší postavení. Hlavním motorem jim dle mého názoru, stejně jako u Puškara, byly osobní ambice. To byl také důvod jejich vzájemného soupeření, které ovládlo Levobřeží i po svržení Chmelnického. Druhým důvodem byla ovšem i Moskva, jež svou politikou tyto spory přižívovala a vždy se snažila držet jednotlivé aktuální držitele moci v šachu pomocí jejich protivníků.

Cjucjura si na svou nespokojenost vzpomenu během Čudovské bitvy, kdy v bezvýchodné situaci pružně změnil stranu a přispěl k Šeremetěvově porážce²²³. Záhy poté se však na Levo-

---

²¹⁶ Jakym Somko (?-1664), plukovník, 1661-1663 nakazny hetman, částí staršiny zvolen hetmanem, nedosáhl však plného uznání.

²¹⁷ Ivan Dmytrovyč Sirko (1610-1680), plukovník, od roku 1663 přerušovaně košový ataman Záporožské Sítě.

²¹⁸ JAKOVLEVA: Rujina hetmanščyny, str. 12.

²¹⁹ Byť je ještě na Perejaslavské radě zvolen generálním soudcem. Poté však o něm již zprávy mizí.

²²⁰ LITOPIS VELIČKA, str. 262.

²²¹ JAKOVLEVA: Rujina hemtanščyny, str. 64, citováno z: CGADA, Stati Prikaza tajnych del., R. XXVIII., No. 166, L. 109.

²²² Polský historik Zbigniew Wojcik však naopak právě v Zoltarenkovi a Somkovi vidí hlavní představitele ideje nezávislé Ukrajiny, kteří byli právě proto následně popraveni Moskvou. Jejich intriky a jednání s Jurijem Chmelnickým po roce 1661 však z mého pohledu byly dány spíše vzájemným soubojem o moc; WOJCIK: Early period of Teterja's hetmancy, str. 959.

²²³ WOJNA POLSKO-MOSKIEWSKA pod Czudowem, str. 106.

břeží rozpoutal spor o bulavu mezi Zoltarenkem a Somkem, jež oba byli urození kozáci a členové nejvyšší staršiny. Doplnil je ještě Ivan Brjuchovecký, kozák nižšího původu, který se poprvé v pramenech objevuje u Samovidce v létě 1659, jako posel Jurije Chmelnického na Síc²²⁴. Tam však dosáhl zvolení košovým atamanem, jak píše Olena M. Apanovyč: „*demagogickými sliby zmenšení daní a omezení svévole staršiny*“²²⁵. Dostalo se mu tak podpory výrazně protistaršinsky naladěné Síče i puškarovců v boji o bulavu. Dobré jméno u cara si udělal na své cestě do Moskvy po Čudovské bitvě 1660, jak uvádí historik Horobec: „*Carský dvůr už se chystal k útěku do Jaroslavy či Nižného Novgorodu. Za takových podmínek zpráva Brjuchoveckého o tom, že Chmelnický podepsal dohodu s Poláky pod vlivem nevelké skupiny staršiny, která nemá podporu v širokých vrstvách kozáctva (a tudíž se není třeba obávat pochodu ukrajinsko-polských vojsk na Moskvu), byla náležitě oceněná*“²²⁶.

Levobřeží je tak v letech 1661-1663 svědkem boje zástupců tradiční staršiny i nových ambiciózních pretendentů, kteří se za podpory Síče tlačili na jejich místo. V situaci kdy zákonný hetman Jurij Chmelnický přešel pod svrchovanost polského krále, nastalo na Levobřeží neobvykle dlouhé období interregna, během něhož bylo svoláno několik vojenských rad s omezenou účastí, které však nedokázaly dát jednotlivým pretendentům dostatečnou legitimitu. Na to doplatil zejména Somko, který byl takto zvolen počátkem roku 1662 na radě v Kozjelci hetmanem²²⁷, ovšem nebyl uznán ani carem ani Záporožskou Sící, která si sama zvolila Ivana Brjuchoveckého a hodlala se s jeho pomocí konečně vypořádat se staršinou²²⁸. Proti Brjuchoveckému nakonec uzavřeli Somko se Zoltarenkem účelové spojení a všechny strany se navzájem očerňovali u cara, podle známého scénáře Vyhovského a Puškara z roku 1658²²⁹. Moskva se však rozhodla nakonec dát přednost Brjuchoveckému, snad právě proto, že nebyl členem tradiční staršiny, u níž se dal očekávat další odpor proti omezování autonomie. Brjuchovecký naopak svou mocenskou základnou během hetmanování závisel zcela na Moskvě. Na Levobřeží se z jejího popudu konala „černá“ rada, na které měli o hetmanovi rozhodnout všichni shromáždění kozáci. Vzhledem k rozsáhlé agitaci Síče a popularitě Brjuchoveckého u černě zde byl Somko přemožen, zajat a o rok později popraven v Moskvě. Celou radu i následné děje popsal podrobně Samovidec: „*Na svatého Simeona toho léta, s povolením jeho carského veličenstva kázal Bruchoveckij setnout hetmana Somka i*

---

²²⁴ LETOPIS SAMOVIDCA, str. 32.

²²⁵ APANOVYČ: Zaporizka sič u borotbi proty turecko-tatarskoji agresiji, str. 36.

²²⁶ HOROBEC: Moskovskij dohovir hetmana Brjuchoveckoho, str. 42.

²²⁷ LETOPIS SAMOVIDCA, str. 35.

²²⁸ SELIVONENKO: Politika hetmanščyny stosovno zaporozkoji siči, str. 62-63.

²²⁹ LETOPIS SAMOVIDCA, str. 35-36.

*Vasjutu, plukovníka nižinského; a plukovníci černihovský, perejaslavský i lubenský a další, i asaulové, zavezeni byli do Moskvy, a nemálo z nich bylo posláno na Sibiř.*²³⁰ Politika levobřežní staršiny tak dospěla k trpkému konci. Brjuchovecký se snažil krvavým potřením staré staršiny i výraznými ústupky Moskvě upevnit vlastní vládu. S opozicí se však přesto potýkal po celou dobu svého úřadu. A to jak s odpůrci jeho přílišných ústupků Moskvě, tak i s proponenty dalšího omezení autonomie. Jak uvádí Horobec: „*Staršina i po výrazné obměně nebyla ani jednotná, ani poslušná*“²³¹.

Svého cíle zvolením Brjuchoveckého nedosáhla ani Síč, jelikož nový hetman po získání úřadu pokračoval ve staré politice a snažil se vliv Záporožské Síče omezit na nejnižší míru. Jak píše Anatolij Selivonenko: „*V hetmanščině se odehrála změna staré kozácké staršiny za novou, ale sociálně-politické změny ve prospěch řadového kozáctva se nekonaly*“²³². Tím byly zachovány i staré tenze a Síč se pod Sirkovým vedením stala jedním z hlavních hetmanových nepřátel, ovšem zatím v rámci zachování loajality Moskvě.

Nakonec je třeba uvést i poslední výrazný element politiky Levobřeží, který dokresluje její rozdrobení, ukrajinskou církev. Do mocenského boje se zde velmi výrazně zapojil v této práci již několikrát zmíněný Maksim Fylymonovyč, jež byl roku 1661 vysvěcen v Moskvě jako Metodij na episkopa a řídil kyjevskou katedru místo propolského metropolity. Historik Horobec ho nazývá „*hlavním rádcem cara v ukrajinských záležitostech*“²³³ a Metodij byl skutečně inspirátorem mnohých protiautonomních opatření. Zároveň se však i on ukázal být do jisté míry nevypočitatelným, když se roku 1666 v čele levobřežní církve postavil proti plánům na její omezení a větší připoutání k moskevskému metropolitovi²³⁴. Roku 1668 tak podpořil i Brjuchoveckého v jeho náhlém přechodu do opozice vůči Moskvě. K takovému kroku přimělo Brjuchoveckého vypuknutí protimoskevského povstání, jež bylo vyprovokováno uskutečněním nových moskevských opatření i zprávami o dohodě Moskvy s Polskem. Hetman si tak snažil zachránit svou pozici, na což však bylo již příliš pozdě. Během tažení Petro Dorošenka na Levobřeží byl samotnými levobřežními kozáky dopaden a ubit. Z hlediska jeho krvavého nástupu po černé radě roku 1664 byl takový konec symbolický. Mezi všemi hetmany této doby byl přitom jediný, pro něž jeho vláda skončila násilnou smrtí.

Levobřeží se tedy v šedesátých letech ocitlo pod kontrolou promoskevských sil, které však byly dlouho partikularizované osobními ambicemi jejich vůdců i jejich různými představami

---

²³⁰ LETOPIS SAMOVIDCA, str. 42.

²³¹ HOROBEC: Moskovskyj dohovir Brjuchoveckoho, str. 44.

²³² SELIVONENKO: Politika hetmanščyny stosovno zaporozkoji siči, str. 63.

²³³ HOROBEC: Moskovskyj dohovir Brjuchoveckoho, str. 43.

²³⁴ Tentýž: Vid sojuzu do inkorporaciji, str. 41.

o budoucím uspořádání. O to snazší bylo pro Moskvu prosazovat přes staršinu i radikalizovanou čerň své požadavky. Také další protimoskevský obrat následně car potlačil stejným postupem jako předtím proti hetmanu Vyhovskému – podporou ambiciózních pretendentů na bulavu.

4. Záporožská Síč

Specifický aspekt historie *Ruiny* i vývoje kozáckého dominia jako takového představuje Záporoží a Záporožská Síč. V čem její specifika spočívala a jaká byla její role v rozpadu hejtmanátu jsou hlavní otázky pro tuto kapitolu.

4.1. System uspořádání

Záporoží je pokládáno za jakousi pravlast ukrajinského kozáctva. Dlouho setrvalo v roli centra kozáckého žití, které se koncentrovalo do proslavené Záporožské Síče. Síč byla v podstatě pevnost, jež byla zbudována na dolním toku Dněpru²³⁵ na jednom z ostrovů. Typické přitom bylo, že její poloha se v průběhu času měnila²³⁶. Inkriminovaná část Dněpru byla plná nejen ostrovů, ale i různých skalisek²³⁷, které činily řeku nesplavnou pro normální plavidla. Síč tak byla velmi nesnadno dostupná a tvořila přirozenou ochranu proti tatarským nájezdům. Kromě toho tvořila základnu pro zhruba 6000 kozáků, kteří měli obvykle domov a rodinu v ukrajinských městech, kam se část nizových kozáků vracela na zimu.

Právě „matka Síč“ a její uspořádání se staly předobrazem kozácké společnosti. Její systém v podstatě kopírovalo pozdější uspořádání městských kozáků. V čele stál volený *košový ataman*, který přebíral plnou moc v době válečného tažení, ale jinak musel svá rozhodnutí činit v souladu s názorem *kola*, neboli rady. Síč byla rozdělena na jednotlivé *kureně*, vedené *kurenovým atamany* – což byla obdoba pluků. Byli zde i *písař*, *oboznyj* a *asaul*. Všechny tyto funkce se ovšem důsledně volily na všeobecné radě, která se obvykle konala dvakrát do roka²³⁸. Také všechny podstatné záležitosti se rozhodovaly na této radě, kde se shromáždili všichni přítomní síčovní kozáci. I na Záporoží se nicméně vytvořila sociální diferenciaci mezi staršinu a čerň, už na konci 16. století tak panovala praxe dvou oddělených *kol*²³⁹, kde zasedaly staršina a čerň zvlášť. Jejich pozice však stála v rovnováze a čerň si uchovala svůj vliv. Za zmínku jistě stojí popis průběhu těchto jednání z pera císařova posla Ericha Lassoty: „Byla nám udělena audience v kole a presentovány naše instrukce. Poté nás požádali o odchod, přečetli dopis nahlas a žádali každého kozáka o jeho názor na tuto záležitost. Nicméně, i po

---

²³⁵ Odtud také druhý používaný název pro Záporožce – kozáci *nizoví*. V průběhu 50. let 17. století se kvůli vymezení vůči hetmanskému *Vojsku Záporožskému* síčovní kozáci začali nazývat *Vojsko Záporožské Nizové* - SELIVONENKO: Politika hetmanščyny stosovno Zaporozkoji Siči, str. 60.

²³⁶ Od roku 1652 se nacházela u říčky Čartomlik, odtud Čartomlická Síč - APANOVYČ: Zaporizka sič, str. 18.

²³⁷ Tyto zábrany byly nazývány „*porogy*“ – odtud Záporoží = Za porogy.

²³⁸ APANOVYČ: Zaporizka sič, str. 33-34.

²³⁹ MAGOSCI: History of Ukraine, str. 180.

několika dotazech od hetmana, zůstali kozáci ticho. Rozdělili se do dvou skupin a utvořili dvě kola. Jedno z důstojníků, druhé z řadového vojska, které nazývali čerň. Po dlouhé diskuzi čerň souhlasila se vstupem do císařových služeb, a jako tradiční znak souhlasu vyhodila své čapky vysoko do vzduchu. Potom se dav srotil kolem druhého kola a hrozil hodit do vody každého, kdo nebude souhlasit. Důstojníci ale také souhlasili, jelikož nechtěli odporovat silnější, početnější černi, která, když je rozzuřená, neakceptuje žádnou opozici.²⁴⁰ Lassota dále popisuje i terak probíhala před dalším hlasováním agitace a přesvědčování, kterými příslušníci staršiny naklonili čerň pro své názory.

Neméně zajímavý je i popis volby hetmana (košového atamana), který se zachoval od Guillaumea de Beauplan²⁴¹: „*Jak oni vybírají svého staršího: když shromáždí se všichni staří plukovníci a úctyhodní kozáci, každý z nich dá svůj hlas za toho, koho váží za nejlepšího, a tím získá se většina hlasů. Jestliže vybraný nechce přijmout funkci, vylouvá se neobratností, malými zásluhami či vysokým věkem, což mu nijak nepomůže... Když vybraný kozák přijme na sebe závazky staršího, děkuje shromáždění za tuto čest, byť je nedůstojný a takového úřadu nehodný, avšak vynaloží všechno úsilí, aby řádně posloužil jak všem obecně, tak každému zvlášť a bude vždy hotov položit život za své bratry. Na ty jeho slova všichni vykřiknou „Sláva, Sláva!“*“ Po popisu hetmanských povinností pak ještě dodává: „*Vládnout kozákům a vést je v pochod, to' nelehká práce a nešťastný ten, kterému to připadne. Za sedmnáct let, které jsem sloužil v tomto kraji, všichni, kdo vzali ten úřad, skončili špatně.*“ Obdobně probíhala volba i dalších hodnostářů, volených spolu s hetmanem. Tato tradiční volba se udržela na Záporožské Síči po celou dobu její existence, analogický popis volební procedury z roku 1770 popsal ve své knize i polský dějepisec Czarnowski²⁴². Záporožská Síč tedy skutečně představovala osobitou odrůdu „demokracie“. Nicméně, jak píše Kumke: „*Průběh kozáckých rad ukazuje, jak málo se tyto poměry dají uchopit moderními pojmy. Rvačky a podobné násilné konflikty patřily k pevným součástem této „demokratické“ porady*“²⁴³.

Záporoží se nacházelo na nejjižnějším cípu Rzeczypospolite, kde hranice říší byly spíše iluzorní, stejně jako polská vláda. Před tou sem také utíkali poddaní, ale i všelijaké další dobrodružné duše všech společenských tříd ze širokého okolí, které našly zálibu ve volném životu na stepy, potažmo v potyčkách s krymskými Tatary. Odtud se dá dovozovat i onen

---

²⁴⁰ THE DIARY of Erich Lassota von Steblau 1594, str. 84.

²⁴¹ BEAUPLAN: Opys Ukrajiny, str. 66-67.

²⁴² Jan Nepomucen CZARNOWSKI: Ukraina i Zaporozze czyli historia kozaków od pojawienia się ich w dziejach, do czasu ostatecznego przyłączenia do Rosyi według najlepszych źródeł napisana, Warszawa 1854, str. 30-31.

²⁴³ KUMKE: Führer und Geführte, str. 188-189.

anarchistický, svobodomyslný charakter Záporožské Síče a jejích kozáků, který ji provázel po celou dobu její existence²⁴⁴. Navíc, jak již bylo řečeno, většina síčových kozáků měla své domovy na hetmanské Ukrajině a na Záporoží přebývala jen část roku. Cirkulace Záporožců byla tedy velická, což mohlo být také jedním z důvodů nestálé politiky Síče.

Z předchozího popisu je tak jasně patrné, jak moc podléhala Záporožská Síč a její vedení momentálním náladám přítomné masy černě, která byla lehce manipulovatelná mnohými ambiciózními jedinci, jež zde hledali podporu. Do čela se tak velmi často dostávali radikálové, obvykle nepřítelští přátelsky naklonění ukrajinskému hetmanovi a staršině, jako byli Jakov Barabaš, Jakov Chudolij, Ivan Brjuchovecký a částečně i Ivan Sirko.

4.2. Záporoží v boji proti městské staršině

Svět okolo Síče se však velmi rychle měnil. Koncem 16. století byla Síč ještě stále hlavním centrem všeho kozáctva, ovšem s postupnou organizací městských kozáků a osamostatněním pozice hetmana se centrum začalo pozvolna přesouvat. Od časů hetmana Sahajdačného nastává, slovy Hruševského, „rozdvojení, konkurence dvou elementů: městského kozáctva, které se postupně organizuje v teritoriální pluky, s vládou reprezentující zájmy takřkajíc kozácké buržoazie, a Záporoží, nizového kozáctva, které se na Síči uvolňuje od vlivu úřadů i jejich plánů.“²⁴⁵ Historický vývoj byl v tomto neúprosný a Síč se postupem času dostala ve vedení kozáctva na vedlejší kolej. Její úpadek a polskou nadvládu sice přerušilo Chmelnického povstání, ovšem přestože byl Bohdan Chmelnický zvolen hetmanem právě na Síči, její vliv na další směřování hetmanské politiky již zakrátko definitivně potlačil. Centrum moci se přesunulo do hetmanova sídla a moc do rukou generální staršiny. Ve stejném smyslu píše i Hruševskyj: „Za Chmelnického se Síč stala předsunutou stráží Ukrajiny bez jakéhokoli politického významu.“²⁴⁶ Záporoží navíc zůstávalo stále územím periferním a nebylo začleněno do administrativního uspořádání kozácké Ukrajiny, tedy do systému pluků. Podléhalo sice formálně hetmanovi, ovšem jeho postavení bylo v celém uspořádání výjimečné a do značné míry nezávislé²⁴⁷.

---

²⁴⁴ K čemuž je také vhodné dodat, že Záporožská Síč byla uzavřena všem ženám. Záporožce tak při jejich stepním životě nic nerozptylovalo.

²⁴⁵ Mychajlo HRUŠEVSKYJ: Zaporizžja i Zaporizska Sič, in: Serija Istoryčni studiji ta pozvidky (1906-1916), Lviv 2007, str. 345.

²⁴⁶ HRUŠEVSKYJ: Ilustrovaná istoria Ukrajiny, str. 324; srov. LYPYNSKYJ: Ukrajina na perelomi, str. 82.

²⁴⁷ Tato situace trvala i po formálním rozdělení Ukrajiny mezi Polsko a Rusko Andrušovským mírem, kdy Záporoží obdrželo postavení jakéhosi kondominia, prakticky po dlouhou dobu dál neovládaného nikým: WOJCIK: Miedzy traktatem andruszowskim a wojna turecka, str. 11.

Obzvláště důležité pro jeho další vývoj bylo, že na rozdíl od městských kozáků neprošlo během Chmelnického povstání žádnou výraznější proměnou svého systému či společenského uspořádání. Stále zde zůstával starý pseudodemokratický systém, výpravy na Krym i proti-feudální nálady. To byl velký kontrast právě s vývojem městského kozáctva, kde vzrůstala sociální diferenciaci a podíl na moci se přesunul takřka výhradně do rukou staršiny. Záporožská Síť byla samozřejmě také silně ovlivňována změnami v okolí, už kvůli tomu prostému faktu, že většina Záporožců měla své domovy na hetmanské Ukrajině, nicméně i tak za daných podmínek tvořila nejkonzervativnější jádro kozáctva a dál lákala svobodomyslné dobrodruhy z celé Ukrajiny, kteří se nedokázali shodnout s oficiální vládou a uspořádáním.

Přesto se však síčovní kozáci nevzdávali pretenze na to, aby mohli volit hetmana a silně ovlivňovat hetmanskou Ukrajinu. Obviňovali staršinu, která jim dle jejich názoru uzurpovala všechna práva a, slovy Hruševského, „*nechtěla přizvat matku Síť*“²⁴⁸. Toto nevyslyšené volání po podílu na vlivu také pokládám za jeden z hlavních důvodů, který přivedl Záporoží do otevřené opozice proti Ivanu Vyhovskému roku 1658. Vyhovský byl v Čyhyrynu zvolen hetmanem bez účasti Síče, což jen posílilo její nevoli. Letopisec Veličko pro tuto událost předkládá dopis Síče hetmanovi, ve kterém se píše: „*Toto vybrání a zvolení vaše nemělo udát se bez vůle i rady naší, všeho nizového Záporožského vojska, a pouze přes generální staršinu, plukovníky a gorodové ukrajinské vojsko, jelikož nebožtík Bohdan Chmelnický přijal své hetmanství ne v Čyhyrynu, nýbrž v našem Síčovém koši, a ne od horodového, ale od nás, nizového vojska Záporožského.*“²⁴⁹

Nešlo přitom jen o volbu hetmana, Záporožcům vadila dominance staršiny jako taková. Ignorance Síče na vojenských radách koncem vlády Bohdana Chmelnického ještě zesílila. Na přelomu let 1656 a 1657 se odehrálo několik staršinských rad bez účasti Záporožců, které řešily zásadní otázky zahraničně-politické orientace země²⁵⁰. Právě Vyhovský přitom představoval typického zástupce městské generální staršiny a jejích zájmů. Byl šlechtic, vlastnil rozsáhlé majetky, a navíc se k povstání svého času přidal až po vysvobození z tatarského zajetí do kterého upadl v polských službách u Žlutých vod. Jeho obliba u černě, a na Záporoží zvlášť, tedy logicky v kontrastu s jeho zásluhami opředěným předchůdcem nebyla veliká, byť byl po celé období hetmanovou pravou rukou. S tím souvisel i druhý motiv, který přispěl

---

²⁴⁸ HRUŠEVSKYJ: Ilustrovaná istoria Ukrajiny, str. 324.

²⁴⁹ LITOPIS VELIČKA, str. 219-220; autentičnost Veličem přepsaného dopisu je nejistá, vzájemné vztahy však zřejmě věrně vystihuje.

²⁵⁰ SELIVONENKO: Politika hetmanščyny stosovno zaporozkoji siči, str. 60.

k vypuknutí záporožské rebelie. Tím byla právě sociální krize a rostoucí diferenciace, popsaná ve druhé kapitole, která na Záporoží díky jeho společenské skladbě vždy silně rezonovala.

Spojení s Moskvou a promoskevsky orientovanou staršinou již representoval Martyn Puškar tak bylo logickým krokem, ovšem pouze ve smyslu „nepřítel mého nepřítele je můj přítel“. Záporožci se snažili v první řadě dosáhnout zmenšení vlivu staršiny a hetmana, což jim skutečně Moskva nabízela – ovšem v konečném důsledku pouze výměnou za posílení vlastního centralizmu, v jehož nastolení jí právě autonomisticky orientovaná staršina bránila. Záporožská Síť tak minimálně do roku 1667, kdy propuklo protiruské povstání na Levobřeží i na Síči, sledovala linii věrného spojení Moskvy. To se dá považovat za jeden z největších paradoxů kozáckých dějin, kdy radikálně demokraticko-anarchistická Síť ochotně sloužila zájmům moskevského samoděržaví. Jak vidíme z popisu událostí roku 1657, pro své partikulární zájmy neměli síčovní kozáci problém podpořit ani moskevské požadavky na vojvodskou správu v ukrajinských městech, v níž viděli prosté omezení moci staršiny.

Spojení s Moskvou, která od Barabášova povstání jednala se Síčí jako se samostatným subjektem politiky, nabralo nebyvalé intenzity. Moskva posílala na Záporoží plat, jak v penězích, tak v zásobách, a držela zde od roku 1663 dokonce stálou vojenskou posádku²⁵¹. Jak byla tato posádka Záporožci zprvu přijata není známo. Krom vojenské podpory v bojích proti Tatarům jistě pro Moskvu byla i prostředkem, jak tuto nezávislou část říše nějakým způsobem kontrolovat. Tato posádka zde však nezůstala dlouho, pouze do roku 1667. Právě v roce 1667, kdy propuklo i povstání na Levobřeží, si zřejmě i Záporožci uvědomili důsledky své dosavadní politiky. Tehdy povstání úzce souviselo s Andrušovským jednáním o rozdělení Ukrajiny a s realizací nově dohodnutých Brjuchoveckého statí, které konečně umožnily tuhou vojvodskou správu na Ukrajině. Síť se postavila proti carovi a podpořila Dorošenka²⁵². Nepokoje zde byly zakrátko utišeny, nová posádka však již díky odporu Záporožců i kvůli podmínkám Andrušovského míru dlouho nesetřvala. Jak nás uvědomuje Samovidec: „*Vojsko jeho carského veličenstva zůstávalo na Záporoží na obranu a pomoc proti Tatarům, ale Záporožci, jako lidé svévolní, nemohli s Moskvou meškat...a tak prosili, aby tomu vojsku bylo povoleno ustoupit, jelikož je Záporožci nepotřebují*“²⁵³.

Krátkozrakost a nekoncepčnost je politice Záporožské Sítě po smrti Chmelnického vytýkána množstvím autorů, jejichž kritika je v tomto smyslu koncentrována obzvláště na osobu

---

²⁵¹ APANOVYČ: Zaporizka sič, str. 43-45 a 92-104.

²⁵² Ivan V. GALAKTUONOV: Andrusovskij dogovor 1667 goda i problema rusko-polskogo sojuza, in: Slavjanskij sbornik 1978, roč. 2, 1978, č. 2, str. 80.

²⁵³ LETOPIS SAMOVIDCA, str. 49.

Ivana Sirka²⁵⁴, který zastával přerušovaně pozici košového atamana od roku 1663 do roku 1680. Historik Dmytro Dorošenko osobu Sirka krátce charakterizuje takto: „*Populární záporožský ataman Ivan Sirko, hrozba Tatarů, ale velmi slabý politik, jenž byl poslušen spíše svých citových popudů nežli hlasu chladného rozumu.*“²⁵⁵ Politika Síče se skutečně na první pohled vyznačuje jistým zmatkem a nekoncepčností. Záporožská Síč byla dlouho věrným spojencem Moskvy, ovšem poté se vzbouřila proti jejím vojvodům. Vyzdvihla k hetmanské bulavě Ivana Brjuchoveckého, ale záhy na to už proti němu vystupovala v opozici. Po nástupu Petra Dorošenka se přidala na jeho stranu, záhy však začala podporovat svými akcemi dokonce Polsko. Posléze proti Dorošenkovi táhla spolu s Tatary, ale ještě několikrát se s ním opět spojila²⁵⁶. Přetrvávající osou se zdálo být snad jen její soupeření s Krymským chanátem, kam pořádali Záporožci své tradiční pustošivé výpravy, zpravidla vždy v době, kdy byla horda vojensky angažována v alianci s ukrajinskými hetmany. Na druhou stranu s Krymem udržovali Záporožci čilé obchodní i diplomatické styky²⁵⁷ a zdaleka ne vždy byly jejich vztahy tak nepřátelské.

Tato zdánlivá nestálost byla samozřejmě určována i proměnlivou dobou, dále však byla dle mého názoru dána i výše popsaným systémem a charakterem Záporožské Síče, který udával její anarchistický naturel. Košoví atamané se díky demokratickému systému velmi rychle střídali, stejně jako jejich politika. Ivan Sirko si sice dokázal svojí pozici udržet, byť přerušovaně, obdivuhodně dlouho, ovšem svým velmi impulsivním charakterem byl podle všeho přímo archetypem typického síčového kozáka, byť byl jinak šlechtického původu s množstvím vazeb na pravobřežní staršinu. Těžko u některých jeho činů spekulovat, zda-li byly součástí nějaké promyšlenější politické koncepce. Zároveň se však nejednalo o nestálost v pravém slova smyslu. Hlavním cílem Záporožské Síče, který spatřuji v jejím boji proti Vyhovskému, Brjuchoveckému i Dorošenkovi, bylo stále především omezení moci hetmana a staršiny.

Hruševskij tento stav na Síči posuzuje velmi příkře: „*Počínaje tímto momentem (vystoupení proti Vyhovskému – p.a.) se Záporoží stává nástrojem v rukou různých intrikánů, kteří hrají z jedné strany na strunu demokratického radikalizmu, kozácké demagogie, a z druhé se snaží vyhovět tónu moskevské politiky, jejím centralistickým tendencím, nepřátelským staršin-*

---

²⁵⁴ V docela jiném světle ho však vidí autor jeho nejslavnější monografie, „romantický“ historik 19. století Dmytro Javornyckyj, který ve své nepřilíh kritické práci vyzdvihuje Sirkovu chabrost a touhu po svobodě - Dmytro. Ivanovyč JAVORNYCKYJ: Ivan Dmytrovyč Sirko, slavný košovij otaman vijs'ka zaporoz'kych kozakiv, Dnipropetrovs'k 1990.

²⁵⁵ DOROŠENKO, RYPKA: Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika, str. 14; srov. KOSTOMAROV: Ruina, str. 13.

²⁵⁶ Více o této chaotické periodě v: DOROŠENKO, RYPKA: Hetman Petr Dorošenko; ČUCHLIB: Hetmanuvannja Petra Dorošenka, str. 39-61.

²⁵⁷ APANOVYČ: Zaporizka sič, str. 50-51.

skému autonomismu.“²⁵⁸ V tomto smyslu s ním také mohu souhlasit. Zároveň je třeba zdůraznit, že Záporoží touto aktivistickou politikou v porovnání s periodou *Chmelničiny* opravdu získalo na vlivu a nezávislosti, byť mnohokrát sloužilo spíše jako nástroj v rukou jiných. Záporožské vpády na Krym znamenaly často v rozhodujících momentech osudovou ránu pro vývoj situace, z hlediska ukrajinských autonomních snah bohužel většinou v jejich neprospěch. Tak Sirko táhl na Čyhyryn a Záporožci zpustošili Krym v létě roku 1659 po velkém vítězství Vyhovského a Tatarů u Konotopu, a znemožnili tak pokračování Vyhovského tažení. Podobně zapůsobil i další vpád na Krym v roce 1667, kdy Dorošenko s Tatary svírali v kleštích polské síly v Podolí: „*V tom přišla z Krymu zpráva o vpádu Ivana Sirka, jenž právě koncem září udeřil na Perekop, zpustošil severní Krym tak, že ušetřil pouze ,psy a kočky‘, a s triumfem se vrátil na Záporoží*“²⁵⁹. Tento slavný výpad, zaranžovaný po domluvě mezi Záporožci a Janem Sobieským²⁶⁰, donutil Dorošenka k dočasnému pokoření před Polskem, jak referují ve své práci Dmytro Dorošenko a Jan Rypka. Záporožská Síč měla velikou autoritu především u levobřežní černě, kterou úspěšnou agitací pomocí svých emisarů manipulovala na svou stranu proti hetmanské vládě, ať už roku 1657 proti Vyhovskému, či 1664 na podporu Brjuchoveckého. Záporožci si nakonec v této době získali opět jistý vliv i na volbu hetmanů, když díky jejich podpoře dosáhl bulavy na Levobřeží Ivan Brjuchovecký. Jejich podporu získali později i Petro Suchovyj²⁶¹, či Mychajlo Chaněnko. Dosáhli toho však pouze s cizí pomocí, především z Moskvy. Pro Síč to byla draze vykoupená, pomíjívá nezávislost. Svých cílů ohledně městské staršiny navíc nikdy nedosáhla, ani prostřednictvím Brjuchoveckého, který se k ní záhy po zvolení obrátil zády.

Každopádně je však zřejmé, že Záporožská Síč získala na vývoj v období po smrti Bohdana Chmelnického opět významný vliv. Její boj se staršinou a hetmanem, jemuž podřídila vše ostatní, měl na rozpadu Ukrajiny nemalý podíl a při analýze vnitřních příčin *Ruiny* tak její politiku považuji za jeden z nejdůležitějších aspektů.

---

²⁵⁸ HRUŠEVSKYJ: *Zaporižžija i Zaporižska Sič*, str. 346.

²⁵⁹ DOROŠENKO, RYPKA: *Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika*, str. 14.

²⁶⁰ Jan III. SOBIESKI (1629-1696), polský magnát, 1666-1668 polní maršálek korunní, 1668-1674 velký hetman korunní, 1674-1680 polský král.

²⁶¹ Petro Suchovyj (roky smrti a narození neznámé), pretendent na hetmanství Pravobřeží.

5. Vliv zahraničních mocností

Poslední nezodpovězenou otázkou zůstává, jakým způsobem přispěly okolní státy k počátku Ruiny a s jakými zájmy a ambicemi vstupovaly do boje na Ukrajině. Role jednotlivých mocností v rozdělení Ukrajiny je tak obsahem poslední kapitoly.

Pomineme-li rumunská knížectví, která nehrála ve zkoumané periodě velkou roli, byly v okolí Ukrajiny už jen tři státy: Polsko-litevská unie, Moskevská říše a Krymský chanát, což byl vazalský stát Vysoké Porty. Všechny tři sehrály po mém soudu při vývoji kozáckého hetmanátu i v jeho rozdělení zcela zásadní roli. Po roce 1660 se přitom stala Ukrajina opět jejich zásadním zahraničním kolbištěm. Jednalo se však zároveň o tři velmi rozdílné státy a i jejich vliv na vývoj na Ukrajině byl specifický.

5.1. Moskva

Perejaslavskou radou v roce 1654 se sice formálně dostala Ukrajina pod vládu cara, ovšem fakticky se za Chmelnického života realizovala pouze vojenská spolupráce, a to prakticky ještě pouze v letech 1654-1655. S takovým záměrem však car jistě do svazku s Ukrajinou nevstupoval. Nebylo tedy překvapením, že Moskva využila příznivé situace komplikací na Ukrajině a přesunula své síly tak, aby proti vůli většiny staršiny nejen prosadila plné znění Moskevských statí, ale i opatření nad jejich rámec. Základní prosazované požadavky Moskvy, které se v různé podobě objevovaly v celém zkoumaném období, byly: Pobyt moskevských vojvodů a vojenských posádek v ukrajinských městech; výběr daní z Ukrajiny do carské pokladnice; nutnost potvrzení volby hetmana carem, nejlépe přímo v Moskvě; zákaz samostatné zahraniční politiky hetmana; sestavení kozáckého registru; odchod kozáků z Běloruska a podřízení ukrajinské církve moskevskému patriarchátu.

V nejmenší míře byly tyto požadavky prosazeny v Žerdivských statích z roku 1659²⁶², maximalistickou verzi naopak tvořily 2. Moskevské statě²⁶³, podepsané Brjuchoveckým v roce 1665. Jak ale vidíme z analýzy událostí roku 1657, všechny tyto požadavky se objevily již na počátku tohoto období a od té doby tvořily osu moskevské politiky. Tu tak v tomto ohledu považuji za velmi koncepční a cílevědomou.

K čemu tyto body měly směřovat? Jak píše Zenon E. Kohut: *“V 17.století se politické uspořádání Ukrajiny a Ruska velmi lišilo: Moskva byla absolutistická autokracie s malým*

---

²⁶² Viz. poznámka č. 178.

²⁶³ HOROBEC: Moskovskyj dohovir Brjuchoveckoho, str. 47-48.

*ohledem na regionální a osobní práva. Ukrajina byla na druhé straně ovlivněna politickým pořádkem v Rzeczypospolite, která měla volenou monarchii, autonomní nobilitu a rozvinuté korporátní a regionální práva*²⁶⁴.” Moskva byla unitární absolutistický stát a už jen pouhý fakt, že v jeho rámci existuje nějaké autonomní území se zcela jiným systémem vlády a společenského uspořádání, musel nutně působit rušivě. Domnívám se tak, že konečnou metou pro samoděržavného vládce nemohlo být teoreticky nic jiného, než kompletní vtělení Ukrajiny do své říše – v praktické podobě omezením autonomie do té míry, aby již hejtmanát nemohl být samostatným subjektem politiky a zcela podléhal carovi a jeho lidem. To bylo ovšem nutně neslučitelné se zájmy kozáků, kteří lpěli na svých svobodách i moci.

Ve zkoumaném období Moskva prakticovala velmi pragmatickou, přímočarou, až bezohlednou politiku. Snažila se využít každé slabosti, skutečné či domnělé, aby prosadila více ze svého programu. K tomu používala v zásadě dvě metody – svou vojenskou sílu a podporu partikulárních skupin proti sobě. Tak postupovala v letech hetmanství Vyhovského, když nejdříve tlačila na hetmana pomocí jeho kozácké opozice, posléze se celou záležitostí pokusila vyřešit silou, aby nakonec uspěla opět díky vnitřním tensím. Léta 1657-1659 tedy do budoucna nenastínily pouze výčet požadavků samých, ale zrovna tak metody jejich prosazování. Obdobný scénář se ukázal během prvního roku vlády hetmana Chmelnického, kde proti autonomistické skupině Moskva využívá promoskevskou staršinu. Právě taktika využívání vnitřních rozepří nakonec zcela jasně nabyla vrchu. To bylo dáno i neúspěchy Moskvy ve válečné konfrontaci, pod Konotopem i Čudovem, které jí značně omezily její skutečné vojenské síly. Její diplomatický um se však ukázal jako mnohem efektivnější.

Nutno podotknout, že Moskva se ani náznakem nesnažila s kozáky o nějaký široce akceptovatelný kompromis. Jak uvádí Jakovleva pro situaci po 2. Perejaslavské radě: „V Moskvě věřili ve svojí sílu a nehodlali ustoupit z dosáhnutého vítězství nějakým kompromisem. Hetmanskou vládu nyní považovali pouze za nominální“²⁶⁵. Během Brjuchoveckého vlády Moskva opět dovedně používala proti Brjuchoveckému jeho opozici, jak z řad staršiny a církve, tak i ze Zápороží. Už předtím přitom za Brjuchoveckého pomoci oslabila tradiční staršinu v čele se Somkem a Zoltarenkem. Právě díky této strategii byl Brjuchovecký přinucen putovat do Moskvy a zde přijmout nadiktované podmínky nové smlouvy²⁶⁶.

---

²⁶⁴ Zenon E. KOHUT: Origins of Unity Paradigm: Ukraine and the Construction of Russian National History (1620-1860), in: Eighteen-Century Studies, roč. 35, 2001, č. 1, str. 70; O regionálních právech v případě Ukrajiny v rámci Rzeczypospolite nicméně nemohlo být příliš řeč. Stejně tak je otázkou, do jaké míry byl kozácký systém opravdu ovlivněn systémem Polsko-litevské unie, na rozdíl například od Donských kozáků.

²⁶⁵ JAKOVLEVA: Rujina hetmanščyny, str. 43.

²⁶⁶ HOROBEC: Moskovskyj dohovir Brjuchoveckoho, str. 47-48.

Neústupnost, přímočarost, a v neposlední řadě velké sebevědomí politiky Moskvy ovšem často způsobily i její následné problémy a vzbouření kozáků. Jak v případě Chmelnického roku 1660, tak Brjuchoveckého roku 1668. Tento styl politiky byl personifikován i v osobách moskevských zástupců, kteří události na Ukrajině řídili. Právě v roce 1658 přitom došlo k jistému zlomu i v personálním obsazení. Na důležitých pozicích byli vystřídáni staří vojvodové Nikita Zjuzin a Andrej Buturlin²⁶⁷ a rozhodující roli začali hrát Romodanovskij, Trubecoj a Šeremetěv. Kyjevský vojvoda Vasil Borisovič Šeremetěv, o jehož úloze v letech 1657-1658 jsem se již zmínil výše, byl příkladem právě takové sebevědomé a bezohledné politiky. Jakovleva píše: „*Tento mladý, sebevědomí vojvoda nemohl, ani nechtěl najít společnou řeč s kozáckým vedením*“.²⁶⁸ Rozpory mezi ním a staršinou vyvrcholily během Čudovské bitvy, před níž podle polského kronikáře Šeremetěv, přesvědčený o vlastní síle, mluvil o dobytí Krakova a zajetí krále²⁶⁹. Jak nás dále stejný kronikář uvědomuje o společném ležení Šeremetěva a Cjucjury: „*Vevnitř tábora byl zbudován val, oddělující kozáky od Moskalů. Snad ze zkušeností, že nelze věřit nikomu, obávali zrady v případě, že by Poláci získali převahu*“.²⁷⁰ Jak již víme, Šeremetěv se ve svém odhadu nemýlil. Zároveň ho však dost možná svým jednáním sám vyprovokoval. Podobný styl politiky však nebyl vlastní jen jemu. Za obzvláště necitlivé lze považovat potrestání Danila Vyhovského a Ivana Nečaje po dobytí Starého Bychova. Ti byli i přes příbuzenský svazek s hetmanem Chmelnickým bez milosti popraveni. „*Umučené tělo Ivana Nečaje přivezli 5. ledna do Subotova, tělo bylo zohaveno, palce uřezány. Jeho žena Olena Chmelnicka, sestra Jurije Chmelnického, si žalem roztloukla hlavu*“ – popisuje tuto událost polský posel²⁷¹. V podobném počínání po 2. Perejaslavské radě se zračí zcela prostá pomstychtivost moskevského dvora, která byla v dané chvíli nadmíru netaktická.

Politika Moskvy, spočívající v soustavné snaze o oslabení staršiny a v podporování partikulárních tendencí, měla každopádně velký vliv na rozdělení Ukrajiny. Právě díky ní dokázala Moskva hejtmanát výrazně oslabit a získat kontrolu nad Levobřežím, ale stejně tak díky ní nezískala nikdy podporu kozáků jako celku a musela se spokojit s Andrušovským mírem.

---

²⁶⁷ Andrej Vasilevič Buturlin, vojvoda kyjevský, syn Vasila Buturlina, vyjednavče na Perejaslavské radě a prvního moskevského vojvody kyjevského.

²⁶⁸ JAKOVLEVA: Rujina hetmanščyny, str. 55; srov. HOROBEC: Vid sojuzu do inkorporaciji, str. 30.

²⁶⁹ WOJNA POLSKO-MOSKIEWSKA pod Czudowem, str. 18.

²⁷⁰ Tamtéž, str. 44.

²⁷¹ Ludwik KUBALA: Wojny dunskie i pokój Oliwski, dodatek, č. LXXV., str. 627, citováno z JAKOVLEVA: Rujina hetmanščyny, str. 46.

5.2. Polsko-litevská unie

Rzeczpospolita byla na konci 50. let ve zcela jiném postavení než Moskva, jak ve vztahu k Ukrajině tak ve své situaci obecně. Země se vzpamatovávala ze švédské *Potopy*, která na několik let přerušila její konflikt s kozáky a Moskvou²⁷². Oddělení kozácké domény byl v této době již fakt, který Poláci museli akceptovat a z něhož musela vycházet jejich příští zahraniční strategie. Pokud srovnáváme přístup Moskvy a Polska, je třeba také zdůraznit, že se jedná o dva státy se zcela rozdílným systémem. Rzeczpospolita byla příkladem stavovské monarchie dovedené *ad absurdum*, občas nazývané magnátskou oligarchií²⁷³. Volený polsko-litevský panovník zcela závisel na vůli senátu a šlechtického shromáždění, sejmu. Sejm schvaloval daně i ratifikoval smlouvy, také zahraniční politiku musel král vést v souladu se senátem. Na sejmech se navíc nehlasovalo prostou většinou, nýbrž platilo tzv. *liberum veto* – jakýkoli účastník mohl zablokovat jednání svým vetem, což bylo v praxi využito poprvé v roce 1652 klientem litevského hetmana Janusze Radzwilla²⁷⁴. Problém však netkvěl pouze v této základní legislativě, ale i ve výkonné moci. Systém se v polovině 17. století ocitl v krizi do té míry, že i po schválení peněžních odvodů sejmem, většinou na žold armády, se v konečném důsledku zdaleka nevybrala celá částka. Analogicky probíhalo i svolávání šlechtické hotovosti. V roce 1667 tak psal korunní maršálek Sobieski své ženě: „*Račte vyjasnit panu ambassátorovi, jak těžko být v Polsku hetmanem, když dávají vojsko nevyplacené, nahé, hladové. Nevím, z čeho budou žít v ležení a čím se budou bít, protože není ani zbroj, ani chléb, ani žádná jiná věc na světě.*“²⁷⁵ Švédská invaze paradoxně přispěla dočasně k jisté konsolidaci, ovšem volání po reformách, které se silně ozývalo ještě na počátku roku 1658, zůstalo při dalších jednáních nevyslyšeno²⁷⁶. Z této roztržičnosti pramenily i jisté disproporce v polské politice a zájmech, které měla Rzeczpospolita na Ukrajině. Jak píše Hostička k roku 1658: „*Polský dvůr byl nakloněn jít na dalekosáhlé ústupky kozákům. Tato nebyvalá velkorysost vůči Ukrajině vycházela patrně zčásti z taktizování a zčásti z úmyslu dvora využít kozáky v boji proti šlechtě.*“²⁷⁷ Ukrajínští magnáti měli v dané situaci také zájem na dohodě, ovšem ze zcela jiných pohnutek.

---

²⁷² Olivský mír se Švédskem byl ovšem uzavřen až roku 1660. Do té doby tak vázal na severu nemalé polské síly, které tím pádem nemohly být použity pro pomoc Vyhovskému.

²⁷³ Václav MELICHAR a kol.: Dějiny Polska, Praha 1975, str. 162; srov. Robert I. FROST: After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655-1660, str. 10-12; Oswald P. BACKUS: The Problem of Unity in the Polish-Lithuanian State, in: Slavic Review, roč. 22, 1963, č. 3, str. 411-431.

²⁷⁴ Joseph JAKSTAS: How firm was the Polish-Lithuanian Federation?, in: Slavic Review, roč. 22, 1963, č. 3, str. 444; Právě obrana autonomních práv Litvy byla jednou z příčin nejednotnosti Rzeczypospolite a byla i jedním z důvodů odporu proti zrušení *liberum veta*.

²⁷⁵ Dopis Jana Sobieského Marii Kazimíře z 5. 6. 1667: Jan III. Sobieski: DOPISY MARYŠENCE, ed. Jaroslav Simonides, Praha 1974, str. 60.

²⁷⁶ Více k tématu ve FROST: After the Deluge, str. 131-151.

²⁷⁷ HOSTIČKA: Ukrajina mezi Polskem a Ruskem, str. 37.

Požadovali především restituci svého rozsáhlého majetku a navrácení právních podmínek před rok 1648.

Soudě i podle instrukce adresované Bieniewskému²⁷⁸, vyslal Jan Kazimír roku 1657 svého posla, spíše aby alespoň odvrátil kozáky od dalších útoků, než z důvodu reálné naděje nad jejich navrácení pod svou svrchovanost. Jak je však zřejmé z analýzy let 1657-1658, situace se, paradoxně díky moskevskému tlaku, vyvinula pro Rzeczpospolitou mimořádně příznivě. Bez velkého úsilí za pomoci svých diplomatů i kozáckých klientů získala Vojsko Záporožské opět pod svou svrchovanost a výsledná smlouva byla nakonec pro Rzeczpospolitou příznivější, než prvotní vyjednávání mohla naznačit. Jestliže první koncepty počítaly s vytvořením Ruského knížecí s obdobným postavením, jako mělo v rámci unie Velkoknížectví litevské, byl výsledek dohodnutý v Hadjači blíže spíše rozšířené Zborovské smlouvě²⁷⁹, na čemž měl nemalý podíl i hlavní kozácký vyjednavatel, Pavlo Teterja. Jednalo se ve své podstatě o kompilát z požadavků staršiny a Rzeczypospolite. Staršina si uchovala svou správu nad celým územím a kozákům byly garantovány jejich svobody, polská armáda mohla na území Ukrajiny pobývat jen pod vedením hetmana, hetman a ukrajinská církev získali místa v senátu, pravoslavná církev byla na území unie zrovnoprávněna a po sto mužích z každého pluku mělo být nobilitováno. Na druhou stranu byla dohodnuta těžko představitelná restituce majetků, jejíž provedení mělo být předmětem dalšího jednání, a provedeno mělo být i vytvoření registru. Nejspornějšími body byly právě registr a také postavení uniatské církve²⁸⁰, která byla trnem v oku kozákům a pravoslavným episkopům obzvlášť²⁸¹. Ač bylo původně v první redakci smlouvy podepsané v Hadjači dohodnuto naprosté vykázání uniátů z Ukrajiny a určení registru na 60 000, během ratifikace sejmem byly vynuceny významné změny, a konečná redakce, kterou sejm na konci května ratifikoval již obsahovala kvótu registru 30 000²⁸² a zachování uniátů, kteří pouze nesměli stavět nové kostely. Přeformulován byl i bod o neutralitě kozáků ve válce mezi Polskem a Moskvou. Omezení kozáctva bylo obzvlášť citlivé vzhledem k nevyjasněnému právnímu statutu prostého lidu a rozsahu restitucí. Hadjačská smlouva

---

²⁷⁸ Instrukce Bieniewskému, poslu polského krále k Bohdanu Chmelnickému, z roku 1657 (nedatováno přesně): *MATERIALY DO ISTORIIJ ukrainskoji kozačcyny*, č. 508, str. 420.

²⁷⁹ Srov. Theodore MACKIW: *Der ukrainisch-polnische Friedensvertrag von Zboriv in der deutschen Fassung von 1649 und seine Vorgeschichte*, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, roč. 42, 1983, č. 1, str. 32-34.

²⁸⁰ Uniaté byl jiný název pro řeckokatolickou církev, jež vznikla Brestskou unií roku 1596. Ta měla pravoslavné věřící v Polsko-litevské unii podřídit římskému papeži, při zachování pravoslavného rytu.

²⁸¹ První redakce Hadjačské smlouvy z 6. září 1658: *UNIVERSALI ukrajinskych hetmaniv*, č. 3, str. 33-39.

²⁸² Omezení na tuto kvótu v tajnosti slíbil vyjednavčům už během Hadjačské rady sám Ivan Vyhovský. K tomu ovšem mělo dojít původně až po ukončení války: *HOSTIČKA: Ukrajina mezi Polskem a Ruskem*, str. 42; srov. *HOLOBUCKYJ: Zaporozke kozactvo*, str. 418-419.

byla tedy nakonec „ratifikována v nejhorší možné variantě pro kozácké hetmanství“, jak píše Čuchlib²⁸³.

Jednání na jarním sejmu roku 1659 byla značně vleklá a jasně demonstrovala, že v Polsko-litevské unii se, co se její akceschopnosti týče, po konci *Potopy* málo změnilo. Ochota magnátů ke kompromisům očividně klesala, když Bieniewski dorazil s výslednou smlouvou z Hadjače v říjnu 1658 ke králi do Toruně, byl kritizován za přílišnou štedrost ke kozáckým požadavkům a smlouva byla určena k revizi²⁸⁴. Ze stránek tehdejšího tisku, který průběh sejmů ve svých relacích popisoval, je zřejmé, že průtahy a další podmínky opět zvýšily napětí mezi kozáky a unií: „*Záporožští Kozáci jsou připraveni vstoupit do nového svazku s Moskvou, pokud jim na varšavském sejmu nebudou potvrzena nedávno s Korunou Polskou uzavřená Pacta k obdržení jejich starých privilegií*“²⁸⁵, píše se v březnovém čísle pražských novin. Podmínky dohody nakonec značně přispěly ke zvýšení napětí mezi staršinou a černí, jež ústila v převrat. Stejně důležitý byl však i fakt, na který upozornil ve výše citované stížnosti králi Vyhovský. Rzeczpospolita nebyla schopna poskytnout, díky nefunkčnosti vlastního systému, svému spojenci v kritické chvíli potřebnou vojenskou pomoc. Přestože tato velká říše dokázala v některých chvílích, jako byla Čudovská bitva, ještě stále zmobilizovat své značné zdroje, ihned poté se opět propadla do vnitřních zmatků. Ještě krátce před tažením v roce 1660 psal polský kronikář: „*Nemalou měl též král klopotu i se senátem, když celé vojsko z důvodu nevyplaceného žoldu oznámilo, že na vojnu nepůjde*.“²⁸⁶ Vojsko se nakonec pod příslibem úhrady dluhů na pochod dalo, ovšem záhy po tomto vítězství se armáda z Ukrajiny stáhla a pod vedením Jerzyho Lubomirského²⁸⁷ vytvořila konfederaci. Vrcholu tento vývoj dosáhl během let 1664-1666, kdy propukla Lubomirského *rokosz*²⁸⁸.

Právě v letech 1660-1666 je přitom Pravobřeží svědkem výrazného růstu aktivity Krymu a vyvstává tak otázka, do jaké míry skutečně Polsko Pravobřežní Ukrajinu kontrolovalo. Jak píše Wojcik: „*Čudovská dohoda věštila návrat polského vlivu do Dněprské pánve. Tento cíl byl však ilusorní. Rzeczpospolita neměla ani dost vojenské síly ani dostatečný vliv mezi kozá-*

---

²⁸³ ČUCHLIB: Hadjacka uhoda ta ideja jiji vidnovlennja, str. 50.

²⁸⁴ Andrew B. PERNAL: An Analysis of Disbursements for Diplomacy during the Ratification of the Hadiach Union Treaty at the Warsaw Diet of 1659, HUS, roč. 17, 1993, č. 1/2, str. 74; srov. Teresa CHYNCZEWSKA-HENNEL: Idea unii hadziackiej – piecdziesiat lat pozniej, in: Kwartalnik Historyczny, roč. 109, 2002, č. 3, str. 135.

²⁸⁵ Relace ze Slezska, 28. března 1659: ORDINARI wochentliche sambstags Postzeitung, č. CXXXXVII.

²⁸⁶ WOJNA POLSKO-MOSKIEWSKA pod Czudowem, str. 21.

²⁸⁷ Jerzy Lubomirski (?-1667), velký korunní hetman, oponent krále Jana II. Kazimíra a vůdce konfederace vojska v letech 1661-1666. Povstalci dosáhli vojenského vítězství a prosadili své požadavky, Lubomirski však odešel do exilu do Slezska, kde roku 1667 zemřel.

²⁸⁸ Rokosz = vzpoura šlechty proti králi.

ky k využití tohoto úspěchu.“²⁸⁹ Krom několika pevností, kde se držela polská posádka, se Polsko zjevně spoléhalo na diplomacii, sobě nakloněného hetmana a skupinu propolské staršiny. Polský dvůr se Teterju i další významné ukrajinské představitele snažil naklonit osvědčeným receptem rozdávání majetku a privilegií. „*Král posílá i jiné staršiny na Ukrajině, kteří přibyli roku 1661 do Varšavy, vydával značné sumy peněz. Obdrželi ve vlastnictví půdu, majetky, mlýny, byly jim potvrzeny práva na majetky dosud držené*“²⁹⁰, píše Taras Čuchlib. Tato taktika byla částečně úspěšná, zvláště když Polsko dosáhlo zvolení Pavlo Teterji hetmanem. Jak ale vidíme i z četných dopisů Teterji s žádostmi o pomoc, v nichž varuje před Tatarry, Vyhovským i Moskvou, neopírala se tato politika o dostatečné mocenské zázemí, které by mohlo čelit dalším zájemcům o vliv na Pravobřeží. A to přesto, že v osobě Pavlo Teterji skutečně Rzeczpospolita našla spolehlivého leníka, který se staral, aby vliv Polska na Ukrajině posílil.

Největší problém však spočíval v tom, že Polsko stále nedokázalo najít s kozáky udržitelný *modus vivendi*, který by uspokojil obě strany. Uspořádání na bázi Čudovské dohody sice slibovalo obnovení upravené Hadjačské dohody, ta však při jednání v sejmu v konečném důsledku obnovena nebyla²⁹¹. Ve skutečnosti se s úspěchem nesetkaly prakticky žádné autonomní požadavky Chmelnického ani Teterji²⁹², přes odpor kozáků ovšem sílil tlak na návrat polské šlechty, který vzbudil hluboký odpor velké části autonomistické staršiny, zejména v druhé fázi Tetejovy vlády. Polská politika nulového kompromisu byla v tomto období veskrze velmi podobná té moskevské. Její reálný vliv byl přitom o mnoho nižší a situace na Pravobřeží tak připomínala období mezi jednotlivými nenaplněnými smlouvami v letech 1649-1654. Logické vyústění přišlo v roce 1665, kdy nesla Ukrajina následky hned tři zásadních událostí: Začala Lubomirského vzpoura, Krym i Osmanská říše si uvolnily ruce k aktivní politice uzavřením míru s císařem a mezi kozáky propuklo povstání a vlna nevole namířená proti Teterjovi. Výsledkem byl útěk Teterji do Polska a zvolení krymského kandidáta Petra Dorošenka bez polského vědomí hetmanem.

5.3. Krymský chanát

Vztahy Krymu a Ukrajiny byly tradičně úzké a spleť. Vzájemné boje i spolupráce obsáhly celé 17. století a právě díky vojenské pomoci Tatarů u Žlutých vod, Korsuně, či Zborova

---

²⁸⁹ WOJCIK: Early period of Teteja's hetmancy, str. 958-959.

²⁹⁰ ČUCHLIB: Hetmany pravoberežnoj Ukrajiny, str. 43-44.

²⁹¹ Srov. KAMINSKI: The Cossack Experiment, str. 193; ČUCHLIB: Hadjačska uhoda ta ideja jiji vidnovlennja, str. 53-54.

²⁹² JAKOVLEVA: Rujina hetmanščyny, str. 261-267; WOJCIK: Early period of Teteja's hetmancy, str. 958-972.

slavil Chmelnický svá první vítězství. Ani Krym přitom nebyl nezávislým státem, nýbrž byl vazalsky podřízen Vysoké Portě, jejíž politikou byl tedy přímo ovlivňován. Jakovleva píše o zesílení tatarského tlaku v 60. letech toto: „*Aktivizace Tatarů byla způsobena značným zesílením tureckého tlaku na Evropu. Krym vystupoval na Ukrajině především jako zprostředkovatel tureckých zájmů*“²⁹³. Soulad politik Bachčisaraje a Istanbulu však nebyl vždy absolutní, například právě s pomocí kozáků se snažil od Porty odpoutat chán Mehmed III. Girej²⁹⁴ ve 20. letech 17. století²⁹⁵. Také ve zkoumaném období vládnoucí Mehmed IV. Girej²⁹⁶ sledoval dle mého názoru svou politikou na Ukrajině své partikulární cíle, které však byly do roku 1666, kdy byl odstaven Portou z trůnu, relativně v souladu s osmanskou strategií. Turecké impérium bylo v podřízení Ukrajiny, přirozeně přímo Istanbulu, zainteresováno taktéž. Právě na konci 50. let nastupuje generace velkovezírů z rodu Körpölü, za nichž se Porta pokusila o obnovení expanzivní politiky na západě²⁹⁷. Kontakty se sultánem, které zahrnovaly jednání o případném přijetí osmanské svrchovanosti, byly přitom navázány už za Chmelnického²⁹⁸, vážný pokus v tomto smyslu učinil na jaře 1659 i Vyhovský²⁹⁹. Motivem kozákům byla samozřejmě především snaha o získání pomoci z Krymu. Nesoulad mezi Krymem a Portou v otázce Ukrajiny se ukázal markantně v době hetmana Petro Dorošenka, když se Porta rozhodla podříditi si Ukrajinu skrze hetmana přímo a jistým způsobem tak vlastně zasáhla do krymské sféry vlivu. Také zvýšený tlak na pevnější podřízení Krymu v reakci na Andrušovský mír nakonec vedl Mehmeda III. k marnému pokusu o odpor³⁰⁰.

Z jakého důvodu mohl mít Krym zájem na ovládnutí Ukrajiny? Krom tradičního expanzionismu novověkých říší znamenala Ukrajina pro Krym častými vpády Záporožců významný zdroj nebezpečí. Zároveň horda svou účast na ukrajinských taženích využívala k plenění a sběru *jasyru*³⁰¹, po vzoru svých kočovných předků ze Zlaté Hordy. Kontrola Ukrajiny také mohla být Krymu potencionálně oporou k nezávislejší politice na Vysoké Portě. Viktor V.

²⁹³ JAKOVLEVA: Krymsko-tureckij faktor, str. 14.

²⁹⁴ Mehmed III. Girej (1589-1629), 1623-1629 krymský chán. Spolu s bratrem kalgou Šáhin-Girejem se pokusil získat podporu Polska i kozáků k oddělení od Vysoké Porty. Nakonec byl však poražen.

²⁹⁵ DOROŠENKO, RYPKA: Ukrajina, Krym a Vysoká Porta, str. 15.

²⁹⁶ Mehmed IV. Girej (1610-1674), 1641-1644 a 1654-1666 krymský chán. Roku 1666 byl Portou odstaven z trůnu kvůli jeho nechuti podpořit Petra Dorošenka útokem na Polsko.

²⁹⁷ Jan RYPKA: Osmanské imperium v rozmachu a stínu slávy : (1453-1664), Praha 1938, str. 33.

²⁹⁸ AUS DER KORRESPONDENZ der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnicki, ed. Jan Rypka, Prag 1928.

²⁹⁹ ČUCHLIB: Hadjacka uhoda ta ideja jiji vidnovlennja, str. 51.

³⁰⁰ WOJCIK: Miedzy traktatem Andruszowskim a wojna turecka, str. 13-14; srov. GALAKTUONOV: Andrusovskij dogovor, str. 91-92; Galaktuonov uvádí jako další příčinu sporů i Nogajce, kteří se během roku 1665 odtrhli od podřízenosti Krymu a přešli přímo pod Osmanskou říši.

³⁰¹ Jasyr – termín pro otroky zajaté Tatary během jejich nájezdů.

Hazin v tomto smyslu píše: *“Protektorát nad Ukrajinou měl být pro Bachčisaraj i protiváhou proti tlaku ze strany Porty”*³⁰².

Za úhlavního nepřítele Krymského chanátu ve východoevropské politice lze dlouhodobě označit jeho tradičního rivala Moskvu. Z tohoto úhlu pohledu považují za logický i obrat, který Tataři učinili po Perejaslavské radě roku 1654, kdy se spojili s Polskem proti Moskvě a kozákům. Toto účelové spojení s Varšavou trvalo nakonec až do roku 1666, ovšem vzájemná rivalita byla už od počátku zřejmá. Jak je patrné z druhé kapitoly, přátelské kontakty s kozáky byly obnoveny záhy po nástupu Ivana Vyhovského. Od té doby Tataři podporovali vždy tu skupinu staršiny, která stála proti spolupráci s Moskvou. Po Čudovské bitvě, která znamenala v konečném důsledku rozštěpení na Pravobřeží a Levobřeží, se ovšem situace pro Tatary změnila. Skrze alianci Polska s Krymem se Pravobřeží se stalo prakticky neoficiálním kondominiem obou spojenců, jak je patrné i z článku Čudovské dohody mezi kozáky a Polskem, který povoloval volný průchod Ukrajinou pro tatarská vojska³⁰³. Toho také Tataři v plné míře využili a pokud jim to okolnosti dovolily, využívali svou stálou přítomnost na Pravobřeží k ovlivňování situace ve svůj prospěch. Díky příznivé situaci se tedy krymské ambice v 60. letech do značné míry změnily, jak píše ve své studii Jakovleva, *„Díky příznivým okolnostem se nyní z pouhého vojenského spojence chtěli stát patronem Ukrajiny”*³⁰⁴, tedy připoutat Ukrajinu vasalstvím na místo tradičních mocností Moskvy a Rzeczypospolite, jejichž vzájemnou válku k tomuto účelu mohli využít.

Je otázkou, do jaké míry mohl Krym skutečně soupeřit s oběmi rozsáhlými říši. Ve skutečnosti se jednalo o poměrně malý, řídko osídlený stát, který během 17. století procházel kontinuálním hospodářským i demografickým úpadkem³⁰⁵. Jeho zdroje a vojenské kapacity byly v porovnání s možnostmi tehdejší Moskvy i Polsko-litevské unie dosti omezené. Počty Tatarů na velkých vojenských výpravách byly obvykle dobovými prameny silně nadsazovány. Na druhou stranu díky orientálně autokratickému systému vlády a kočovnému charakteru Tatarů dokázal Krym své vojsko mnohem rychleji mobilizovat a na Ukrajinu vyslat.

Právě jejich téměř trvalou přítomnost na Pravobřeží v šedesátých letech a připravenost podpořit své spojence v boji proti Moskvě považují za hlavní devizy Krymu. Nesmírně vý-

---

³⁰² HAZIN: Krym-Ukrajina, str. 64.

³⁰³ Čudovská dohoda mezi Polsko-litevskou unií a Vojskem Záporožským z 17. října 1660: UNIVERSALI ukrajinských hetmaniv, č. 70, str. 126.

³⁰⁴ JAKOVLEVA: Krymsko-tureckij faktor, str. 14.

³⁰⁵ Alan FISHER: The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeenth Century: Some Problems and Preliminary Considerations, in: HUS, roč. 3-4, 1979-1980, str. 215-226; Podle Fisherovy hypotézy byly jedním z hlavních příčin tohoto úpadku pustošivé vpády Záporožských i Donských kozáků. Krymský chanát tak už zdaleka nebyl tou silou, která soupeřila s Moskvou za časů Ivana IV.; srov. WOJCIK: Miedzy traktatem andruszowskim a wojna turecka, str. 14.

znamné bylo i to, že si dokázali najít vlivné spojence mezi autonomistickou staršinou, a to především v osobě Ivana Vyhovského, který se o Tatary opřel ve své snaze o znovudobytí svého postavení a realizaci ideje ukrajinského knížectví pod cizí protekcí. Díky těmto okolnostem získal Krym krátce po Čudovské dohodě velký vliv i na hetmana Chmelnického, který byl donucen sjednat s Tatary spojeneckou smlouvu v táboře pod Staviščami. V následném poselstvu králi pak psal: „*Také o to j.k.m. pokorně prosím, aby neráčil o věrnosti Vojska Záporožského pochybovat, když jsme s částí staršiny pod Staviščami u chána byli a jednali o dalším boji s nepřátelskými silami.*“³⁰⁶ Polsko bylo před aktivitou Vyhovského i Tatarů ostražité. Vzájemnou nedůvěru a napětí mezi spojenci ukázala už epizoda během obléhání Čudova na podzim roku 1660. Když se Cjucjura se svými pluky rozhodl změnit stranu a připojit se ke králi, zaútočili znenadání Tataři na přebíhající kozáky a mnoho jich vzali do zajetí. Podle polského kronikáře tak učinili, „*protože se obávali, že Poláci s Moskaly uzavřou trvalou smlouvu a obrátí zbraně proti nim.*“³⁰⁷

Polský král však přes vzájemně protikladné ambice potřeboval v tomto období spojení s Tatary v dalším boji proti Moskvě, který měl prioritu. Další velké tažení spojenců na Levobřeží se uskutečnilo v roce 1664, ovšem skončilo neúspěchem, částečně také kvůli nedostatečné podpoře ze strany Krymu. Hazin k tomu velmi správně podotýká, že „*Krym měl ve skutečnosti chabý zájem na rozhodném vítězství Poláků a jako jediný z tohoto tažení nakonec profitoval*“³⁰⁸, což následné povstání prokrymsky orientované staršiny jen potvrdilo. Dlouhodobá krymská agitace, která směřovala k přijmutí svrchovanosti Krymu a Vysoké Porty, nakonec kulminovala v roce 1665, kdy Rzeczpospolita, oslabena revoltou Lubomirského, nedokázala události na Ukrajině dále kontrolovat. Závěrečný úspěch pro úsilí Krymu znamenalo odstavení propolského hetmana Teterji, jež byl nahrazen tentokrát krymským kandidátem Petro Dorošenkem.

I Tataři však měli k ideálním spojencům kozáků dosti daleko a odpor k podřízení chánovi či sultánovi byl mezi obyvatelstvem snad ještě větší, než v případě Polsko-litevské unie. Pobyt Tatarů na Ukrajině byl vždy spojen s excesy v podobě plenění a drancování, a to i v případě, že Tataři vystupovali jako spojenec kozáků. Teterjovy dopisy, ve kterých králi popisuje plenění hordy na Pravobřeží, se skutečně zdají být velmi blízký realitě. Drancování a

---

³⁰⁶ Instrukce Jurije Chmelnického poslu ke králi Fedorovi Korobci a Jevstafiju Teckeviču z 8. října 1661: UNIVERSALI ukrajinských hetmaniv, č. 131, str. 181.

³⁰⁷ WOJNA POLSKO-MOSKIEWSKA pod Czudowem, str. 107; srov. List Cjucjury kozácké staršině jež zůstala u Šeremetěva: PKK, T. III, č. CXXXV, str. 442-443; Cjucjura zde přesvědčuje kozáky, kteří se ve strachu před Tatary vrátili do ležení, že se nemají čeho obávat a pokud se k němu připojí, nebude jim zkriven vlas.

³⁰⁸ HAZIN: Krym-Ukrajina, str. 68.

zajímání lidí, kteří putovali na trh otroků do Kaffy, bylo i hlavní náplní činnosti tatarských vojsk během tažení na Levobřeží roku 1664³⁰⁹. Pověstná byla také nespolehlivost Tatarů při společných taženích, jak se o tom kozáci přesvědčili už za Chmelnického, během bitev u Zborova a Žvance, kdy se chán domluvil postranním vyjednáváním s polským králem a donutil kozáky uzavřít mír. Stejný scénář se opakoval i při Dorošenkově tažení do Podolí roku 1667³¹⁰. Odpor proti Turkům a Tatarům u kozáků i nelehká spolupráce s těmito spojenci byly také hlavní příčiny pozdějšího neúspěchu Petra Dorošenka.

---

³⁰⁹ HAZIN, str. 64, 67.

³¹⁰ ČUCHLIB: Hetmanuvannja Petra Dorošenka, str. 44; DOROŠENKO, RYPKA: Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika, str. 14.

Závěr

Jak je vidět z jednotlivých bodů této analýzy, charakterizování příčin a charakteru ukrajinské Ruiny je velmi komplexní záležitostí. Na základě mých poznatků mohu konstatovat, že po smrti Chmelnického potkalo kozácký stát mimořádně obtížné období, v němž se prolнула zhoršená zahraničně-politická situace s otřesením hetmanské vlády a krizí politického a sociálního uspořádání hejtmanátu. První roky po smrti Bohdana Chmelnického, na něž se soustředí první kapitola, do značné míry předznamenaly charakter dějů, jichž byla Ukrajina svědkem v dalších dvaceti letech. Objevily se zde opoziční proudy ve staršině i na Záporoží, Moskva začala prosazovat svou politiku omezování autonomie a hetman spolu se staršinou, která reprezentovala autonomistické a propolské křídlo, se rozhodl čelit moskevskému tlaku získáním polského a tatarského spojení.

Vnitřní problémy Vojska Záporožského byly dílem způsobeny nespokojeností řadových členů kozáctva. Tento segment prošel během Chmelnického povstání velkou strukturální změnou spočívající v jeho nesmírném rozšíření a v setření rozdílů mezi kozáky a prostým lidem. Ještě více se tak rozevřela stará propast mezi černí a staršinou, která naopak tíhla k centralizovanému vedení státu a tradiční demokratické prvky v nových podmínkách značně okleštila. I ve struktuře staršiny navíc bylo možné pozorovat změny, jež přinášel především příliv ukrajinské šlechty. Politika Vyhovského a jeho následovníků tak dostala výrazně elitářský ráz, který způsoboval v kozáctvu značné pnutí.

Za hlavní důvod partikularizace politické orientace hejtmanátu však nepovažuji rozpory mezi staršinou a černí, ale spíše protikladné mocenské ambice vůdčích členů staršiny, kteří spolu zápasili o vliv. Žádnému z nástupců Chmelnického se nedostalo tak veliké autority, jaké se těšil Bohdan Chmelnický. Nebylo to ani tak z nedostatku schopností, někteří hetmani byli vůdci vynikajících kvalit. Doba však již byla jiná, o dost komplikovanější. Od časů živelné revoluce prvních Chmelnického let se situace značně změnila. Spory o vládu přitom mohly narůst takového rozměru především z důvodu podpory zahraničních mocností, o které se při svém vnitřním zápase často partikulární politické proudy opíraly. Vnitřní souboj staršiny byl tak zároveň soubojem jednotlivých zahraničně-politických koncepcí, které byly trpkým dědictvím po Bohdanu Chmelnickém.

Ona trpkost tkvěla především v tom, že Ukrajina těžko mohla uhájit svou nezávislost bez cizí pomoci. Jak je přitom jasně patrné z páté kapitoly, ani jedna z nabízených variant nebyla

pro ukrajinskou nezávislost, potažmo autonomii, šťastná. Cizí mocnosti nehodlaly podporovat vznik silné, autonomní Ukrajiny. Naopak si ji chtěly co nejvíce podřídit, k čemuž měla každá z těchto zemí různé důvody i metody. Pro Moskvu to byla centralizační tendence samoděržavného státu, v Rzeczypospolite si magnáti hodlali zpět vydobýt svoje výsadní postavení na Ukrajině, o než se nechtěli s kozáky žádným způsobem dělit. Krym těžil pro svou kořistnickou politiku především z nestability v tomto regionu a sám nedisponoval tak velkými zdroji, aby dokázal zajistit Ukrajině nějaké stabilní postavení. Ani jeden ze států však nebyl natolik silný, aby dokázal ovládnout Ukrajinu celou. Andrušovský mír, který nakonec vedl k usmíření Moskvy a Polsko-litevské unie, kteří si Ukrajinu rozdělily na polovic, byl tak logickým vyústěním tohoto procesu.

Motivem sousedních mocností k jejich tlaku na omezení autonomie mohla být i značná nestálost jejich kozáckých partnerů. Ta byla však především způsobena právě jistou bezvýchodností situace při hledání vhodné zahraničně-politické varianty, díky níž autonomisticky zaměření kozáci marně střídali spojení při snaze nalézt udržitelný *modus vivendi*. Z tohoto pohledu je nutné vnímat i politickou koncepci Ivana Vyhovského, kterému je v některých zjednodušených podáních zcela mylně přisuzována propolská orientace. K podepsání Hadjačské smlouvy byl však mnohem spíše donucen moskevským tlakem a s Polskem se záhy poté také rozešel. To samé se dá říct o uskupení staršiny kolem Ivana Bohuna či Petro Dorošenka, které stálo v pozadí zvolení Jurije Chmelnického, podepsání Čudovské dohody i protipolského povstání přelomu let 1664-1665. Jejich snaha však v konečném důsledku vedla jen k prohloubení dezintegrace. Na Levobřeží pod Moskevskou nadvládou probíhal boj o moc mezi jednotlivými členy staršiny, která se v létě 1659 připojila, většinou zřejmě z oportunistických důvodů, k Moskvě. K tomu se přidal i zájem Záporožské Síče zcela staršinskou vládu odstranit. Prosazením hetmana Brjuchoveckého však dosáhli Záporožci pouze výměny staré staršiny za novou, jejíž politický program směrem k ní se však příliš nezměnil. Z celého boje tak profitovala především Moskva, která si díky tomu upevnila kontrolu nad levou stranou Dněpru.

Právě Záporožská Síč hrála v dezintegračním procesu Ruiny významnou a někdy poněkud opomíjenou roli. Právě v jejím případě se nejvíce objevuje onen třídní aspekt sporů v hejtmanátu, jelikož zde měla díky přežívajícímu tradičnímu pseudodemokratickému systému hlavní slovo radikální, deklasovaná čern. S tím však byly spojeny i politické ambice Síče, která se už za Chmelnického jen těžko vyrovnávala s odsunutím na druhou kolej a ignorováním jejích zájmů vládoucí městskou staršinou. K oslabení staršiny Síč neváhala podpořit i protiautonomní požadavky Moskvy, k níž se na jistou dobu přimkla. Její role se díky vnitřní-

mu chaosu v hejtmanátu opravdu zvýšila a v mnoha momentech byla oním jazýčkem na vahách, který zvrátil situaci. Snaha o navrácení vůdčí role v hejtmanátu však byla neúspěšná a naopak svou nekoncepční politikou podkopala všechny pokusy o sjednocení Ukrajiny.

Kozáckým představitelům bývá často historiky vytýkáno nadřazování partikulárních zájmů společnému cíli nezávislosti krajiny. Pokud tuto dějinnou etapu srovnám s povstáním Bohdana Chmelnického a jeho deklamovanými ambicemi, mohu s tím do jisté míry souhlasit. Kozáci již nenalezli takový společný program, který by je semknul dohromady, a vrátili se k předchozí roztržitosti. Otázkou však je, zdali takový program bylo vůbec v dané situaci možno nalézt.

Ze velmi charakteristický považuji popis Ukrajiny po mnoha letech válek, jež adresoval sesazený hetman Ivan Vyhovský polskému králi: *„Síla kozáků už není strašná. V minulých letech oslabila, zmizela ve vzájemných bojích. Nejpočetnější pluky zanikly: poltavský měl na čtyřicet tisíc, mirhorodský třicet, stejně jako prilucký a irklijevský byly obráceny v popel. Města i vesnice zarostly kopřivami. Jedni z kozáků padli na místě v mnohých krvavých bitvách, další byli zajati hordou spolu se ženami. Jedním slovem, celé kozácké vojsko sehnané dohromady sotva postaví čtyřicet tisíc.“*³¹¹. Název *Ruina* je tak pro tuto dějinnou epochu zcela na místě.

---

³¹¹ List Ivana Vyhovského ke králi z 29. prosince 1659: PKK, T. III, č. CXVIII, str. 405-406.

Seznam použitých pramenů a literatury

Odborná literatura, studie a články.

APANOVYČ, Olena Mychajlivna: *Zaporiz'ka Sič u borot'bi proty turec'ko-tatars'koji ahresiji : 50-70-i roky XVII st.*, Kyjiv 1961

BACKUS, Oswald P.: *The Problem of Unity in the Polish-Lithuanian State*, in: *Slavic Review*, roč. 22, 1963, č. 3, str. 411-431

BULVINSKIJ, Andrij Hryhorovyč.: *Diplomatični znosini Ukrajini v period hetmanuvannja Ivana Vyhovskoho (Serpén 1657 – Serpén 1659 pp.)*, in: *Ukrajinskij istoričnij žurnal*, 2005, č. 1, str. 125-138

CHYNCZEWSKA-HENNEL, Teresa: *Idea unii hadziackiej – piecdziesiat lat pozniej*, in: *Kwartalnik Historyczny*, roč. 109, 2002, č. 3, str. 135-149

CZARNOWSKI, Jan Nepomucen.: *Ukraina i Zaporoże czyli historia kozaków od pojawienia się ich w dziejach, do czasu ostatecznego przyłączenia do Rosyi według najlepszych źródeł napisana przez J. N. Czarnowskiego*, Warszawa 1854

ČUCHLIB, Taras. V.: *Hadjacka uhoda ta ideja jiji vidnovlennja v ukrajinsko-polskych vidnosynach druhoji polovyny XVII str. (do 350-riččja ukladannja)*, UIŽ, 2008, č. 3, str. 45-74

ČUCHLIB, Taras V.: *Hetmanuvannja Petra Dorošenka: pryčyny „virmosti“ ta „zrady“ korolju, sultanu j carju (1665-1676 pp.)*, in: UIŽ, 2007, č. 1, str. 39-61

ČUCHLIB Taras V.: *Hetmany pravoberežnoji Ukrajiny v istoriji centralno-schidnoji Jevropy*, Kyjiv 2004

DABROWSKI, Janusz: *Pochodzenie społeczne i drogi kariery wyższej starszozyny kozackiej w latach 1648-1657*, in: *Prace historyczne*, roč. 101, 1993, str. 43-66

DAŠKEVIČ, Jaroslav Romanovyč: *Pavlo Teterja*, in: *Volodari hetmanskoji bulavy*, Kyjiv 1995, str. 253-284.

DOROŠENKO, Dmytro a RYPKA, Jan: *Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika*, Praha 1933

DOROŠENKO, Dmytro a RYPKA, Jan: *Polsko, Ukrajina, Krym a Vysoká Porta v první pol. XVII. stol.*, Praha 1936

EFREMOV, Jurij M.: *Ukraina i „Ruina“: ot Chmelnickogo k Mazepe: (maloizvestnye tragičeskie stranicy iz istorii ukrainskogo naroda)*, Kiev 1992

ENGLUND, Peter: *Nepřemožitelný: historie první severní války*, Praha 2000

- FISHER, Alan: *The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeenth Century: Some Problems and Preliminary Considerations*, in: Harvard Ukrainian Studies, roč. 3-4, 1979-1980, str. 215-226
- FLORJA, Boris I.: *Ot Potopa do Vilna. Russkaja politika po otnoweniju k reči pospolitoj v 1655-1656 gg.*, in: Kwartalnik Historyczny, roč. 110, 2003, č. 2, str. 25-49
- FROST, Robert I.: *After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655-1660*, Cambridge 1993
- GALAKTUONOV, Ivan V.: *Andrusovskij dogovor 1667 goda i problema rusko-polskogo sojuza*, in: Slavjanskij sbornik 1978, roč. 2; 1978, č. 2, str. 70-120
- GOLZEWSKI, Frank (ed.): *Geschichte der Ukraine*, Göttingen 1993
- HAVELOCK, Henry: *The Cossacks in the Early Seventeenth Century*, in: The English Historical Review, roč. 13, 1898, č. 50, str. 242-260
- HAZIN, Volodymyr. V.: *Krym-Ukrajina: polityčni stosunky periodu hetmanuvannja Pavla Teteri (1663-1665 pp.)*, In: UIŽ, 2001, č. 1, str. 62-73
- HOLOBUC'KYJ, Volodymyr O.: *Zaporoz'ke kozactvo*, Kyjiv, 1994
- HOROBEC, Viktor M.: *Moskovskij dohovir hetmana I. Brjuchoveckoho 1655 r.*, UIŽ 2003, č. 6, str. 39-51
- HOROBEC, Viktor M.: „*Ce vikopomne sklejuvannja znovu v odne*“, *zovnišnopolični stimuli ta sociopolični avansi dla vprovadžennja Hadjačkoji uniji 1658 p.*, in: UIŽ, 2009, č. 4, str. 48-62
- HOROBEC, Viktor M.: *Vid sojuzu do inkorporaciji: ukrajinsko-rosijski vidnosyny druhoji polovyny XVII-oeršoji čverti XVIII st.*, Kyjiv 1995
- HOSTIČKA, Vladimír: *Bohdan Chmelnický a jeho zahraniční politika (1646-1657)*, In: Slovanský přehled, r. 52, 1966, č.6, str. 354-361
- HOSTIČKA, Vladimír: *Ukrajina mezi Polskem a Ruskem v letech 1657 - 1659*, In: Slovanské historické studie 18, 1992, str. 24-46
- HRUŠEVSK'KYJ, Mychajlo: *Iljustrovana istorija Ukrajiny*, Kyjiv, 1911
- HRUŠEVSK'KYJ, Mychajlo: *Istorija Ukrajiny - Rusy : v odyndadcjaty tomach, dvanadcjaty knihach, Tom X, Roky 1657-1658*, Kyjiv 1998
- HRUŠEVSK'KYJ, Mychajlo: *Zaporižžija i Zaporižska Sič*, in: *Serija Istoryčni studiji ta pozvidky (1906-1916)*, Lviv 2007
- HUSLYSTYJ, K., APANOVYČ, O.: *Zaporoz'ka Sič ta jiji prohresyyna rol' v istoriji ukrajins'koho narodu*, Kyjiv 1954
- JAKOVLEVA, Tetiana G: *Hetmanščyna v druhij polovyni 50-x rokiv XVII stolittja. Pryčyny i počatok Rujiny*, Kyjiv 1998

JAKOVLEVA, Tetiana G.: *Krymsko-tureckij faktor v polityci hetmaniv ukrajiny u 60-ti rr. XVII. st.*, in: UIŽ, 2003, č. 2, str. 14-24

JAKOVLEVA, Tetiana G.: *Ruina: vid Perejaslavs'koji rady-2 do Andrusivs'koji uhody (1659-1667 rr.)*, Kyjiv 2003

JAKSTAS, Joseph: *How firm was the Polish-Lithuanian Federation?*, in: *Slavic Review*, roč. 22, 1963, č. 3, str. 442-449

JAVORNYC'KYJ, Dmytro Ivanovyč.: *Ivan Dmytrovyč Sirko, slavyj košovyj otaman vijs'-ka zaporoz'kych kozakiv*, Dnipropetrovs'k 1990

KACZMARCZYK, Janusz: *Bohdan Chmielnicki, Wyd. 2 uzupełnione*, Wrocław 2007

KOSTOMAROV, Nikolaj Ivanovič: *Ruina: istoričeskaja monografija: 1663-1687 gg.*, s.n. Peterburg 1879

KRUPNYCKYJ, Borys D.: *Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis zum Jahre 1917*, Wiesbaden, 1963

KAMINSKI, Andrzej: *The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union*, in: *HUS*, roč.1, 1977, č. 2, str. 178-198

KOHUT, Zenon E.: *Origins of Unity Paradigm: Ukraine and the Construction of Russian National History (1620-1860)*, in: *Eighteen-Century Studies*, roč. 35, 2001, č. 1, str. 70-76

KUMKE, Carsten: *Führer und Geführte bei den Zaporoger Kosaken, Struktur und Geschichte kosakischer Verbände im polnisch-litauischen Grenzland (1550-1648)*, Berlin 1993

LYPYN'SKYJ, Vjačeslav K.: *Ukrajina na perelomi 1657-1659*, Philadelphia 1991

MAGOCSI, Paul Robert: *A History of Ukraine, Second printing*, Seattle 1997

MACKIW, Theodore: *Der ukrainisch-polnische Friedensvertrag von Zboriv in der deutschen Fassung von 1649 und seine Vorgeschichte*, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, roč. 42, 1983, č. 1, str. 21-39

MELICHAR, Václav a kol.: *Dějiny Polska*, Praha 1975

PERNAL, Andrew B.: *An Analysis of Disbursements for Diplomacy during the Ratification of the Hadiach Union Treaty at the Warsaw Diet of 1659*, *HUS*, roč. 17, 1993, č. 1/2, str. 72-110

PLOKHY, Serhii: *The Ghost of Perejaslav: Russo-Ukrainian Historical Debates in the Post-Soviet Era*, in: *Europe-Asia Studies*, r. 53, 2001, č. 3, str. 489-505

PODHORODECKI, Leszek: *Sicz Zaporoska*, Warszawa 1960

POLONSKA-VASYLENKO, Natalija: *Geschichte der Ukraine*, München 1988

- POLUCHIN, Leonid Kostjantynovyč: *M.Kryvonis, D.Nečaj, I.Bohun – narodni geroji vizvolnoji vijny*, Kyjiv 1954
- POWIDAJ, Ludwik: *Kozacy zaporožcy na Ukrainie*, Lwów 1862
- PROCHÁZKA, Jiří: *Rusko v 17. století*, Brno 2001
- RYPKA, Jan: *Osmanské imperium v rozmachu a stínu slávy : (1453-1664)*, Praha 1938
- SELIVONENKO Anatolij: *Politika hetmanščyny stosovno zaporozkoji siči (1658-1667 rr.)*, in: *Ukrajinskyj istoryčnyj zbirnyk*, roč. 12, 2009, str. 60-65
- SERCZYK, Wladyslaw Andrzej: *Historia Ukrainy*, Wrocław 1979
- SERCZYK, Wladyslaw Andrzej: *Na dalekiej Ukrainie, dzieje Kozaczyzny do 1648*, Kraków 1984
- SCHUMANN, Hans: *Der Hetmanstaat (1654-1764)*, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, roč. 1, 1936, č. 4, str. 499-548
- SMOLIJ, Valerij Andrijovyč, STEPANKOV, Valerij Stepanovyč: *Ukrajinska nacionalna revoljucija XVII st. (1648-1676 rr.)*, Kyjiv 1999
- SUBTELNY, Orest: *Ukraine : a history*, Toronto 1988
- ŠEVČUK, Valerij O.: *Kozacka deržava*, Kyjiv 1995
- TAZBIR, Janusz: *The Political Reversals of Jurij Nemyryč*, in: *HUS*, roč. 5, 1981, č. 3. str. 306-319
- TURČENKO, Fedor. H. a kol: *Ukrajinske kozactvo, mala encyklopedija*, Kyjiv 2006
- WOJCIK, Zbigniew: *Early period of Teterja's hetmancy*, in: *HUS*, roč. 3-4, 1979-1980, č. 1, str. 958-972
- WOJCIK, Zbigniew: *Miedzy traktatem andruszowskim a wojna turecka, stosunki polsko-rosyjskie 1667-1672*, Warszawa 1968
- WOJCIK, Zbigniew: *Rywalizacja polsko-tatarska o Ukraine na przełomie lat 1660-1661*, in: *Przegląd Historyczny*, roč. 45, 1954, č.1, str. 609-634

Vydané prameny

- AKTY OTNOSJAŠČIJESJA K ISTORII JUŽNOJ I ZAPADNOJ ROSSII, *sobrannyje i izd. Archeografičeskoju Kommissijeju*, Sankt-Peterburg 1863, svazky IV., VII., XI.
- BEAUPLAN Guillaume Le Vasseur: *Opys Ukrainy, Prosper Merime: Ukrajinski kozaky ta jichni ostanni hetmany*, ed. Jarema Kravcjo, Lviv 1990
- HABSBURGS AND ZAPORozhIAN COSSACKS: *the diary of Erich Lassota von Steblau 1594*, ed. Lubomyr R. Wynar (ed.), Littleton 1975

MATERIALY DO ISTORII UKRAINSKOJI KOZAČCYNKY, ed. Myron Korduba, Lviv 1911

KOCHOWSKI, Władysław.: *Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakteryw przez współczesnego tiomacza w scroenia na polski jazyk przelozona*, T.II., Poznań 1880

LETOPIS SAMOVIDCA o vojnach Bohdana Chmelnickago i o meždousobijach, byvšich v Maloj Rossii po jeho smerti: Dovedena prodolžateljami do 1734 goda, Moskva 1846.

LITOPYS SAMIJLO VELYČKO, ed. Valerij Ševčuk, Kyjiv 1991

PAMJATNIKI, IZDANNYJE KIJEVSKOJ KOMMISSIJEJU dla razbora drevnich aktov (PKK), Kijev 1897-1898, svazek III.

PAMJATNIKI, IZDANNYJE VREMENNOJU KOMISSIJEJU dlja razbora drevnich aktov, Vysočajše utverždennoju při Kijevskom vojennom, podolskom i volynskom general-gubernatore, Kijev 1846, svazek III.

PAMIETNIK MIKOŁAJA JEMIOŁOVSKIEGO, towarzysza lekkiej choragwi, ziemianina województwa belzkiego odejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spólcześnie porządkiem lat opowiedzane, Lwów 1850

REJESTR VIJS'KA ZAPOROZ'KOHO 1649 roku, ed. O.V. Todijčuk, F.P. Ševčenko, Kyjiv 1995

AUS DER KORRESPONDENZ DER HOHEN PFORTE MIT BOGDAN CHMELNICKI, ed. Jan Rypka, Prag 1928

SOBIESKI, Jan III.: *Dopisy Maryšence*, ed. Jaroslav Simonides, Praha 1974

UNIVERSALY UKRAJINS'KYCH HET'MANIV vid Ivana Vyhovs'koho do Ivana Samojlovycha (1657-1687), Kyjiv 2004

WOJNA POLSKO-MOSKIEWSKA POD CZUDOWEM, odprawiona za panowania króla Jana Kazimierza pod wodza Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka koronnego w roku Panskim 1660, ed. M.A. Hnilko, Warszawa 1922

Nevydané prameny

ORDINARI WOCHENTLICHE SAMBSTAGS POSTZEITUNG, roč.1659, sbírka Strahovské knihovny premonstrátů, EBVI36